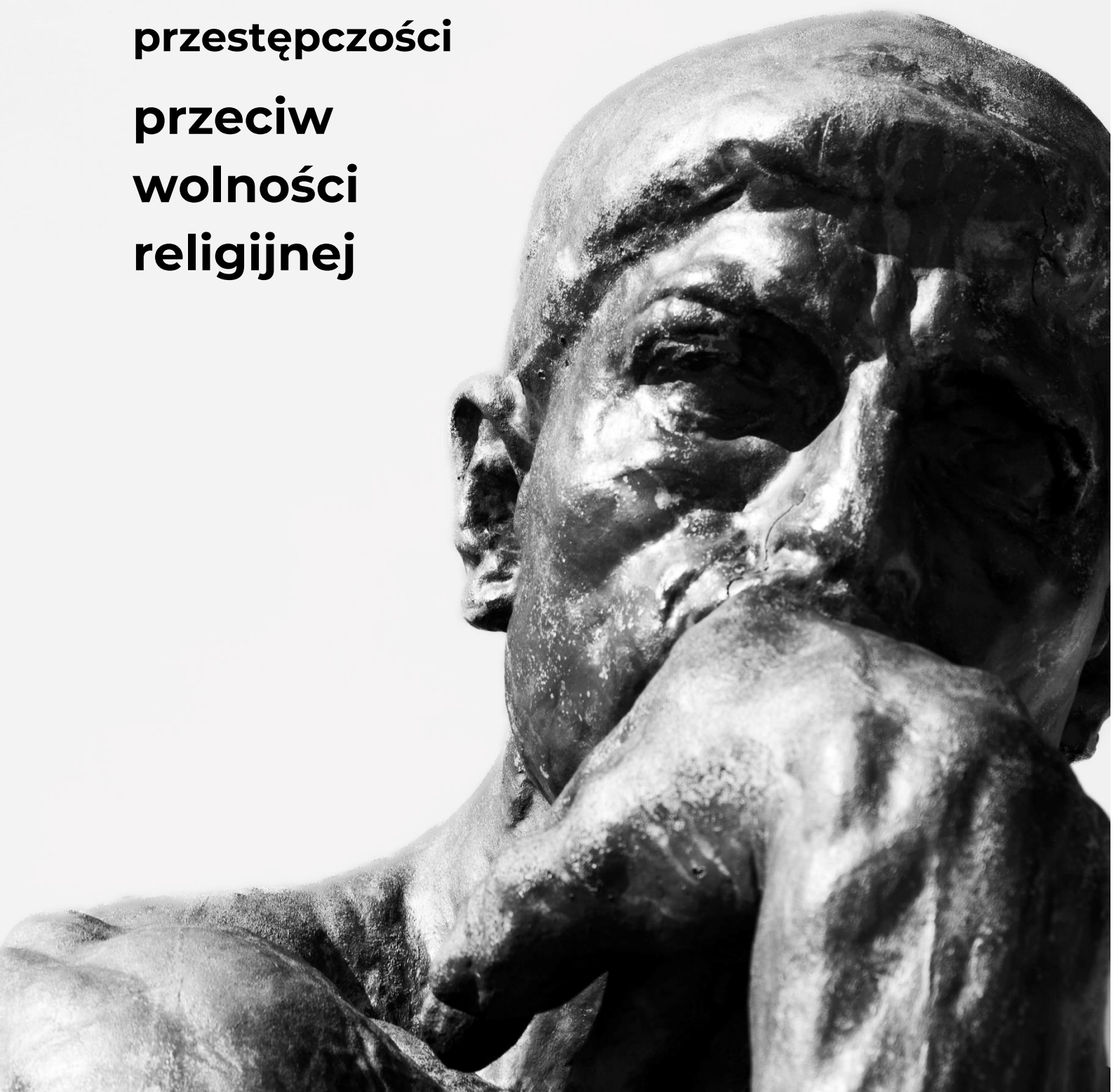

KS. DR MICHAŁ GLAZA

**Przeciwdziałanie ugruntowywaniu się
stereotypów stanowiących
pośrednią przyczynę
przestępczości
przeciw
wolności
religijnej**

Laboratorium Wolności Religijnej

Materiał ekspercki

pt. „Przeciwdziałanie ugruntowywaniu się stereotypów
stanowiących pośrednią przyczynę przestępczości
przeciw wolności religijnej”

2021

MINISTERSTWO
SPRAWIEDLIWOŚCI

FUNDUSZ
SPRAWIEDLIWOŚCI

Sfinansowano ze środków Funduszu Sprawiedliwości, którego dysponentem jest Minister Sprawiedliwości
www.funduszsprawiedliwosci.gov.pl

SPIS TREŚCI

1. Wieloaspektowość pojęcia i teorii stereotypu	4
1.1. Stereotyp w perspektywie psychologicznej	7
1.2. Podejście indywidualne i kulturowe.....	11
1.2.1. Podejście indywidualne oraz funkcje stereotypów.....	12
1.2.2. Podejście kulturowe oraz warunki i mechanizmy wzbudzania stereotypów.....	14
1.3. Treść stereotypów	16
2. Stereotypy jako pośrednia przyczyna przestępstw	20
2.1. Stereotypy i uprzedzenia a zachowania dyskryminacyjne.....	20
2.1.1. Kategorie uprzedzeń	22
2.1.2. Źródła i nabywanie uprzedzeń	24
2.1.3. Od uprzedzeń do zachowań dyskryminacyjnych i przestępstw z nienawiści.....	25
2.2. Specyfika przestępczości przeciw wolności religijnej.....	28
3. Możliwości przewycięzania stereotypów i uprzedzeń	32
3.1. Poznawcze modele zmiany stereotypów i uprzedzeń.....	33
3.2. Hipoteza kontaktu i warunki jej skuteczności.....	34
3.3. Edukacja antydyskryminacyjna.....	38

1. Wieloaspektowość pojęcia i teorii stereotypu

Słowo stereotyp (etym. *στερεός* – „stanowiący bryłę” i *τύπος* – „śląd, odcisk”) od końca XVIII w. służyło na określenie gipsowych matryc stanowiących odlew składu drukarskiego, przeznaczonych do wielokrotnego powtarzania niezmiennych wydań tej samej publikacji. Do naukowego dyskursu pojęcie to wprowadził w latach 20. XX w. W. Lippmann. Podejmując zagadnienie opinii publicznej, określił on stereotypy jako swego rodzaju „obrazy w głowach” – uwarunkowaną kulturowo, uproszczoną wizję świata, która ekonomizuje proces poznawczy i niejako wypełnia luki w materiale spostrzeżeniowym. Jego zdaniem *nie ma wtedy ani czasu,*

ani sposobności, by wejść w bliższą znajomość (rzeczy). Zamiast tego dostrzegamy cechę stanowiącą wyróżnik dobrze znanego typu i uzupełniamy resztę obrazu za pomocą stereotypów, które nosimy w głowie¹. Zdarza się również, że stereotypy przeważają materiał spostrzeżeniowy i wręcz ukierunkowują proces poznawczy. W takim ujęciu to nie analiza prowadzi do definicji, ale definicja poprzedza i ukierunkowuje analizę: *Wyobrażamy sobie większość rzeczy, zanim ich doświadczymy. A owe z góry powzięte wyobrażenia na głębokim poziomie sterują całym procesem postrzegania, chyba że dzięki wykształceniu jesteśmy ich doskonale świadomi*². Choć W. Lippmann dostrzegał emocjonalne zabarwienie stereotypów, dopiero G. Allport rozwinął tę intuicję, wskazując, że stereotypy nie dotyczą jedynie procesów poznawczych, ale także emocjonalno-motywacyjnych, ponieważ wiążą się z ocenianiem oraz naznaczone są pozytywnym lub negatywnym afektem³.

Konieczne jest podkreślenie, że W. Lippmann, wprowadzając pojęcie stereotypu do rozważań o opinii publicznej i uznając go za nieodłączny element jej funkcjonowania, unikał precyzyjnej definicji tego pojęcia, ograniczając się do ogólnej, ale za to pojemnej definicji opisowej⁴. Dało to szerokie pole do działania dla filozofów, lingwistów, politologów, socjologów oraz psychologów badających zjawiska społeczne i przełożyło się na współistnienie znacznej liczby niekiedy bardzo odmiennych definicji. Wskazuje się wręcz, że *w teoriach stereotypu wszystko jest przedmiotem dyskusji*⁵, co potwierdzają badania A. Wejlanda, który już w 1991 r. zebrał ponad 260 definicji i charakterystyk pojęciowych stereotypu⁶. Stwierdzić można, że o ile socjologowie zajmują się analizą stereotypów pod względem kulturowo-społecznym, lingwiści badają związki stereotypów z językiem, a filozofowie poszukują istoty tych zjawisk w świecie wartości, o tyle psychologowie społeczni skupiają się na wpływie stereotypów na jednostkę oraz jej społeczne i interpersonalne relacje.

Wielość sposobów definiowania i ujmowania zjawiska stereotypu w zależności od dyscypliny badacza i orientacji teoretycznej domaga się w punkcie wyjścia wyboru perspektywy badawczej. W kontekście rozważań nad przeciwdziałaniem ugruntowywaniu się stereotypów, które stanowią pośrednią przyczynę przestępstw przeciw wolności religijnej, najtrafniejszym wyborem wydaje się podejście psychologiczno-społeczne. W dalszej

¹ W. Lippmann, *Opinia publiczna*, J. Tegnerowicz (tłum.), Kraków 2020, s. 134.

² Tamże.

³ Więcej zob. G.W. Allport, *The Nature of Prejudice*, Cambridge 1954.

⁴ Por. I. Reszke, *Badanie stereotypów bezrobotnych. Problemy teoretyczne i metodologiczne*, „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2, s. 114.

⁵ Tamże.

⁶ A. Wejland, *Obrazy grup społecznych. Studium metodologiczne*, Warszawa 1991, s. 211.

kolejności jako konieczne jawi się sformułowanie podstawowych definicji stereotypów, uprzedzeń i zachowań dyskryminacyjnych, a następnie scharakteryzowanie zachodzących między nimi relacji.

1.1. Stereotyp w perspektywie psychologicznej

Odpowiedź na pytanie o przeciwdziałanie ugruntowywaniu się stereotypów wymaga wyjścia od definicji, które nie tylko wyjaśniać będą, czym stereotypy są, ale przede wszystkim zawierać będą dookreślenie problemów: genezy stereotypów i mechanizmów ich powstawania oraz przyczyn ich trwałości i stałości.

Jedną z popularnych, choć ogólniejszych współczesnych definicji stereotypu w perspektywie psychologicznej zaproponował E. Aronson, ujmując stereotyp jako *generalizację odnoszącą się do grupy, w ramach której identyczne charakterystyki zostają przypisane wszystkim bez wyjątku jej członkom, niezależnie od rzeczywistych różnic między nimi*⁷. Inną i już nieco węższą definicję sformułował B. Wojciszke, którego zdaniem stereotyp to *tradycyjnie rozumiany, nadmiernie uogólniony i uproszczony obraz określonej grupy społecznej, wyodrębnionej na podstawie łatwo dostrzeganej cechy (płeć, rasa, narodowość, klasa społeczna, zawód), zwykle podzielany przez większą zbiorowość ludzi*⁸. W obu tych definicjach brakuje jednak wspomnianego dookreślenia genezy, mechanizmów powstawania oraz trwałości i stałości stereotypów, stąd konieczne wydaje się ich uzupełnienie. Celowo pominięto w tym miejscu szczegółowe omówienie koncepcji, w których pojęcie stereotypu sprowadzano jedynie do pewnego rodzaju schematu poznawczego lub upatrywano w nim tylko efekt procesu kategoryzacji. Pominięcie tych zagadnień uzasadnia poszukiwanie możliwie całościowego modelu teoretycznego.

Z. Chlewiński, analizując stereotypy z pozycji psychologa społecznego, stwierdza, że zjawisko stereotypów jest polietiologiczne. Wskazuje tym samym cztery źródła stereotypu. Jest on: 1) wynikiem procesu społecznego uczenia się; 2) efektem konfliktów społecznych; 3) uwarunkowany cechami osobowości; 4) uwarunkowany procesami poznawczymi. Następnie badacz wyodrębnia cechy stereotypu i podejmuje się ich charakterystyki. Cechy te można ująć w 8 punktach. Według Z. Chlewińskiego stereotypy:

- 1) mają charakter poznawczy – ich treść jest uboga, zgeneralizowana, trudno weryfikowalna i mało zróżnicowana;

⁷ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, A. Bezwińska i in. (tłum.), Poznań 1997, s. 543.

⁸ B. Wojciszke, *Procesy oceniania ludzi*, Poznań 1991, s. 180.

- 2) mają charakter ewaluatywno-emocjonalny – treści stereotypów mają zabarwienie emocjonalne, które częściej jest negatywne i przekłada się na stroniczość oraz dystansowanie się od innych;
- 3) polegają na generalizowaniu – uogólnienia są często nieuprawnione faktami i skupiają się raczej na negatywnych cechach grupy;
- 4) mają trwały charakter – trudno je zmienić, ponieważ są utrwalone i wzmacniane w procesach wychowawczym i socjalizacji w obrębie danej kultury;
- 5) mają spójny charakter – łączą się w system, stając się elementem całościowej, choć „naiwnej” ideologii, która jest trudna do zakwestionowania, m.in. z powodu niejednoznaczności i ogólności;
- 6) mają społeczny charakter – odnoszą się do grup etnicznych, wyznaniowych, rasowych, zawodowych, klasowych, wyróżniających się ze względu na płeć, wiek, wykształcenie, miejsce pochodzenia itp.;
- 7) mają werbalny charakter – są artykułowane w systemie lingwistycznym;
- 8) są podparte subiektywną pewnością – neguje ona względność i tolerancję w posługiwaniu się stereotypami i utrudnia zachowanie dystansu⁹.

Niewątpliwą zasługą Z. Chlewińskiego jest zaakcentowanie schematyczności epistemologicznej stereotypu oraz pośrednie nakreślenie relacji prototyp–stereotyp. Ten aspekt szczegółowo wyjaśnia R. Grzegorzczkova – o ile prototyp ma charakter obiektywny i tworzy go zespół cech najbardziej typowych i istotnych dla obiektu, o tyle stereotyp ma charakter subiektywny i wynika raczej z wyobrażeń, przekonań oraz utrwalonych społecznie lub językowo zubożonych obrazów prototypu¹⁰. Uzasadnione wydaje się domniemanie, że tam, gdzie poznanie jednostki jest czymś ograniczone, stereotyp może zająć w jej myśleniu miejsce należne prototypowi i w ten sposób zawężyć perspektywę.

Dobry model teoretyczny wyjaśniający powstawanie stereotypów, uwzględniający jednocześnie mechanizmy: poznawczy, afektywny i społeczno-motywacyjny oraz biorący pod uwagę wpływ kultury zaproponowała D.M. Mackie¹¹. Zdaniem badaczki w mechanizmie

⁹ Z. Chlewiński, *Stereotypy: struktura, funkcja, geneza. Analiza interdyscyplinarna*, „Kolokwia Psychologiczne” 1992, t. 1, s. 9–13.

¹⁰ Więcej zob. R. Grzegorzczkova, *O rozumieniu prototypu i stereotypu we współczesnych teoriach semantycznych*, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, J. Anusiewicz, J. Bartmiński (red.). Wrocław 1998, s. 109–115.

¹¹ D.M. Mackie i in., *Społeczno-psychologiczne podstawy powstawania stereotypów*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, C.N. Macrae, C. Stangor, M. Hewstone (red.). M. Majchrzak (tłum.), Gdańsk 1999, s. 48.

poznawczym dla kształtowania się stereotypów istotne są 3 procesy: kategoryzacja, błąd korespondencji oraz pozorna korelacja:

- 1) kategoryzacja jest tu rozumiana jako *proces polegający na łączeniu podobnych do siebie pod pewnymi względami przedmiotów i zjawisk w określone całości – kategorie, i na traktowaniu ich jako funkcjonalnie równoważnych*¹²;
- 2) błąd korespondencji (atrybucji) to uniwersalna skłonność do wyjaśniania obserwowanych zachowań głównie na podstawie cech obserwowanej osoby (przyczyn wewnętrznych i stałych), przy jednoczesnym minimalizowaniu kontekstu sytuacyjnego, wpływu środowiskowego czy też roli społecznej itp.¹³;
- 3) korelacja pozorna (iluzoryczna) oznacza przekonanie o istnieniu związków, których nie ma.

Stereotyp od skrótu myślowego czy schematu poznawczego odróżnia m.in. zabarwienie emocjonalne. D.M. Mackie przyjmuje w swoim modelu, że w przypadku stereotypu treści poznawcze są silnie związane z afektem. Tłumaczy to w ramach mechanizmu afektywnego warunkowaniem klasycznym emocji stereotypowych oraz zjawiskiem samej ekspozycji.

Warunkowanie klasyczne emocji stereotypowych zachodzi wówczas, gdy jakaś osoba lub przedmiot, które występują wielokrotnie w parze z konkretną emocją, zaczynają same wywoływać tę emocję. W wyniku tego procesu powtarzające się doświadczenie emocji w sytuacji aktywizacji pojęcia grupy może się wkrótce przenieść na samą grupę. Na przykład nawet przypadkowym kontaktom z nieznanymi grupami towarzyszy często afekt negatywny. Po kilku takich nieprzyjemnych spotkaniach emocje, które początkowo wzbudzał kontakt międzygrupowy, mogą zostać skojarzone z samą grupą, tak że afekt negatywny staje się częścią stereotypu danej grupy. W rezultacie warunkowania klasycznego widok członków danej grupy, usłyszane napomknięcie o tej grupie, a nawet sama myśl o niej wzbudzać będą zdenerwowanie, lęk lub gniew, które początkowo aktywizowane były przez doświadczenie emocjonalne. Na początku to doświadczenia związane z daną grupą są negatywne; wkrótce sama grupa wydaje się zła.

Zjawisko samej ekspozycji polega na tym, że wielokrotna i niewymuszona ekspozycja na jakiś bodziec wzmaga pozytywne postawy wobec tego bodźca. Wydaje się zatem prawdopodobne, że taki mechanizm przyczynia się na ogół do powstawania pozytywnych stereotypów. Częściej dotyczy on członków własnej grupy (których często spotykamy) niż

¹² T. Mądrycki, *Deformacje w spostrzeganiu ludzi*, Warszawa 1986, s. 163.

¹³ Zob. G. Mietzel, *Wprowadzenie do psychologii*, Sopot 2017, s. 483.

członków obcych grup. Dzieje się tak z dwóch powodów. Po pierwsze, wpływ samej ekspozycji wydaje się silniejszy, gdy bodziec działa w pozytywnym lub neutralnym kontekście (jak może się dzieć w wypadku członków własnej grupy), niż w przypadku kontekstu negatywnego (w którym pojawiają się często członkowie obcych grup). Po drugie, wpływ samej ekspozycji jest silniejszy wówczas, gdy obserwatorzy nie zdają sobie z niej sprawy.

Kolejnym ważnym mechanizmem biorącym udział w wyjaśnianiu powstawania stereotypów jest mechanizm społeczno-motywacyjny. D.M. Mackie zwraca tu uwagę na procesy związane z tożsamością społeczną oraz traktowanie stereotypów jako sposobu zachowania status quo (końcowy błąd atrybucji).

Procesy związane z tożsamością społeczną są tu rozumiane zgodnie z teorią M. Jarymowicz, która różnicuje tożsamość osobistą (część samowiedzy, na którą składają się cechy najbardziej charakterystyczne dla „ja” i wyróżniające je z otoczenia) od tożsamości społecznej (zbioru cech prototypowych dla kategorii „my”, do której jednostka przynależy, i wyróżniających owo „my” od reprezentacji innych obiektów społecznych)¹⁴. W świetle badań M. Jarymowicz wysoki stopień ukształtowania tożsamości osobistej wiąże się z posiadaniem narzędzi umożliwiających wykraczanie poza stereotypowe postrzeganie innych. Jednocześnie silnie ukształtowana tożsamość społeczna zdaje się podporządkowywać zachowania jednostki celom grupy i sprzyjać postrzeganiu stereotypowemu¹⁵.

Sposób zachowania status quo wiąże się z tzw. zasadą końcowego błędu atrybucji, zgodnie z którą grupa „my” w procesie dążenia do wzmocnienia poczucia własnej wartości traktuje własną grupę jako lepszą od grupy „oni”. W związku z tym przyczyn ewentualnej porażki, jakiej doznaje grupa „my”, doszukuje się w czynnikach zewnętrznych, a sukcesów w wewnętrznych. Odwrotnie jest w przypadku oceny grupy „oni”. Porażkę grupy obcej tłumaczy tym, że jej członkowie są gorsi, a ich sukces uzasadnia jedynie zbiegiem okoliczności. Takie przekonanie prowadzi do stwierdzenia, że każdy dostaje to, na co zasługuje¹⁶.

Do wymienionych wcześniej mechanizmów warunkujących powstawanie stereotypów w opinii D.M. Mackie dodać należy uwarunkowania kulturowe, a dokładnie: społeczne uczenie się z treści stereotypów, konformizm i role społeczne stanowiące treść stereotypów. Społeczne uczenie się z treści stereotypów wynika z naturalnego przyswajania ich już od dzieciństwa

¹⁴ M. Jarymowicz, *An Attempt to Operationalize Social versus Personal Identity Constructs*, [w:] *To Know Self – to Understand Others*, M. Jarymowicz (red.), Poznań–Warszawa 1993, s. 50–60.

¹⁵ Tejże, *O formach umysłowego ujmowania MY i ich z związku ze spostrzeganiem innych*, [w:] *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata*, M. Jarymowicz (red.), Warszawa 1994, s. 191–199.

¹⁶ H. Hamer, *Psychologia społeczna. Teoria i praktyka*, Warszawa 2005, s. 141–142.

w procesie wychowania, nauki i szeroko pojętej socjalizacji. Zdaniem Z. Chlewińskiego uczenie się stereotypów dokonuje się m.in. już przez samo przyswajanie języka, który jest *nośnikiem stereotypów*¹⁷. Poza tym oczywiste znaczenie ma obserwacja i naśladowanie zachowań charakterystycznych dla danej grupy. Konformizm jest tu rozumiany jako podporządkowanie się normom społecznym, których człowiek uczy się od dzieciństwa, wierzy w ich prawdziwość, bo inni tak uważają, i podziela je, ponieważ konformizm jest nagradzany m.in. akceptacją ze strony grupy¹⁸. Role społeczne stanowiące treść stereotypów są także efektem szeroko pojętej socjalizacji już od najmłodszych lat. Jedną z funkcji socjalizacji jest bowiem wprowadzenie jednostki w te role, jakie będzie pełniła w ciągu życia, a które wiążą się ze stereotypami płciowymi, zawodowymi, rasowymi, etnicznymi itp. W efekcie wprowadzenie w rolę społeczną, która niejako z definicji jest stereotypowa, wzmacnia przekonanie o słuszności tych stereotypów i zniechęca do wychodzenia poza ich obszar¹⁹.

1.2. Podejście indywidualne i kulturowe

Przedstawione wyżej modele pokazują, że zjawisko stereotypów jest polietologiczne i uwarunkowane wieloma czynnikami. W perspektywie psychologicznej poza badaniem etiologii stereotypów zwraca się uwagę bądź to na charakter i oddziaływanie stereotypów w kontekście jednostki, jej myślenia i zachowań, bądź to na kontekst zbiorowy dotyczący większej grupy lub całej społeczności, która podziela te same stereotypy. Przekłada się to na istnienie dwóch zasadniczych podejść do zjawiska stereotypu oraz odrębnych, choć równie ważnych wniosków.

Pierwsze podejście – indywidualne – wyrasta z psychologii poznawczej i skupia się na stereotypowych schematach poznawczych poszczególnych jednostek. Drugie to podejście kulturowe, naznaczone wpływem socjologii i koncentrujące się na rozpowszechnionych w danej społeczności wzorcach – stereotypach wspólnych dla całej grupy lub danej społeczności.

¹⁷ Z. Chlewiński, dz. cyt., s. 20.

¹⁸ H. Hamer, dz. cyt., s. 141.

¹⁹ Z. Chlewiński, dz. cyt., s. 20.

1.2.1. Podejście indywidualne oraz funkcje stereotypów

Zgodnie z podejściem indywidualnym stereotyp stanowi składnik jednostkowego obrazu świata i jako taki powiązany jest z przekonaniem i poglądem jednostki oraz z obrazem własnej osoby. Choć w istocie stereotyp jest w tym ujęciu sprowadzony do roli schematu poznawczego, to przez wiedzę, którą zawiera, łączy się z życiem emocjonalnym i motywacją do działania²⁰. Według S.T. Fiske i S.E. Taylora, głównych reprezentantów podejścia indywidualnego, z biegiem życia ludzie wytwarzają sobie przekonania i poglądy na temat cech ważnych grup społecznych w ich otoczeniu oraz zespoły reakcji wobec członków tych grup w oparciu o zmagazynowaną, choć najczęściej bardzo ograniczoną wiedzę²¹. Podejście indywidualne pozwala dostrzec m.in., że stereotypy nie znajdują się pod bezpośrednią kontrolą, ponieważ aktywizują się poniżej progu świadomej uwagi. Można jedynie kontrolować werbalizację stereotypowych myśli, ale nie skłonność do reagowania na konkretny bodziec społeczny. Przykład może stanowić realnie obserwowany dystans wobec niektórych osób pomimo deklarowanej otwartości i braku uprzedzeń. Szczególnie słabo kontrolowane są takie stereotypy, które wiążą się z silnymi postawami negatywnymi. To jednak zagadnienie dotyczące bardziej uprzedzeń i dyskryminacji niż samych tylko stereotypów.

Podejście indywidualne pozwala zidentyfikować i scharakteryzować najbardziej praktyczne funkcje, które stereotypy pełnią w życiu jednostek. Są to funkcje: adaptacyjno-przystosowawcze, egotystyczne oraz tożsamościowe²².

Do funkcji adaptacyjno-przystosowawczych należą: 1) dysponowanie uproszczoną, ale zrozumiałą mapą świata społecznego, dzięki której jednostka czuje się bezpiecznie i nie ma potrzeby nieustannego korygowania błędów; 2) ekonomizacja procesów poznawczych, ponieważ stereotyp dostarcza podstawowej wiedzy i zwalnia z konieczności przetwarzania wielu nowych informacji; 3) uzupełnianie brakujących danych, ponieważ gdy znana jest przynależność grupowa, stereotyp dostarcza reszty informacji; 4) selekcja i redukcja nadmiaru informacji, ponieważ dzięki stereotypowi jest on redukcjonowany do niezbędnego minimum, co umożliwia z kolei szybkie podjęcie decyzji o zachowaniu; 5) przewidywanie

²⁰ Zob. B. Wojciszke, *Teoria schematów społecznych – struktura i funkcjonowanie jednostkowej wiedzy o otoczeniu społecznym*, Wrocław 1986, s. 16.; więcej zob. M. Kofta, *Wprowadzenie do psychologii stereotypów i uprzedzeń*, [w:] *Podstawy życia społecznego w Polsce*, M. Marody, E. Gucwa-Leśnia (red.), Warszawa 1996, s. 198–217.

²¹ Więcej zob. S.T. Fiske, S.E. Taylor, *Social Cognition* New York 1991.

²² B. Weigl, *Stereotypy i uprzedzenia*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, J. Strelau (red.), t. 3, Gdańsk 2008, s. 211–212.

zachowań obiektów reprezentowanych w stereotypie, ponieważ stereotypy dostarczają gotowe interpretacje zachowań innych i pomagają dostosować do nich własne zachowanie; 6) redukcja niepewności i dostarczanie poczucia bezpieczeństwa oraz kontroli, ponieważ w przypadku kontaktu z nieznanym członkiem grupy obcej stereotyp dostarcza niezbędne minimum informacji, które potrzebne są dla poczucia bezpieczeństwa i kontroli; 7) upraszczanie komunikacji, ponieważ stereotypizacja przekłada się na tworzenie prostszych i bardziej jednoznacznych komunikatów werbalnych.

Funkcje egotystyczne ukierunkowane są na usprawiedliwianie własnych działań i uzasadnianie innych zdarzeń społecznych, w tym także zachowań agresywnych i dyskryminacyjnych, a podzielić je można na trzy kategorie: 1) usprawiedliwianie „ja”, a dokładnie własnego statusu lub stosunku do innych (przykład stanowi traktowanie ludzi ubogich jako leniwych, ponieważ służy to usprawiedliwieniu nierówności ekonomiczno-społecznej); 2) usprawiedliwianie własnej grupy społecznej; 3) usprawiedliwianie i utrzymanie „reżimu” zgodnie z zasadą, że nawet hipotetyczny „wróg” jest pożyteczny dla budowania tożsamości „my” i wzmacniania więzi wewnątrz grupy społecznej.

Funkcje tożsamościowe ukierunkowane są natomiast na wzmacnianie poczucia przynależności społecznej, które to redukuje niepokój i daje subiektywne poczucie ładu społecznego²³. Wydaje się, że nic lepiej nie przekłada się na utrzymanie dobrej opinii na własny temat i na temat grupy, do której się należy, niż negatywny stereotyp dotyczący grupy obcej, której przypisać można cechy negatywne i obarczyć odpowiedzialnością za własne niepowodzenia i frustracje. Innymi słowy, dochodzi w tym przypadku do zastosowania metody „poszukiwania kozła ofiarnego”, a rolę taką przypisuje się w praktyce najczęściej łatwo rozpoznawalnym grupom, które i tak stanowią obiekt społecznie akceptowalnych stereotypów i uprzedzeń. W przypadku jednostki, która ma potrzebę uzyskania aprobaty społecznej i wzmocnienia poczucia przynależności, łatwo o podporządkowanie się w tym względzie dyktatowi grupy.

²³ Więcej zob. D. Doliński, *Tożsamość społeczna jako generator stereotypowych sądów o innych*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, M. Kofta, A. Jasińska-Kania (red.), Warszawa 2001, s. 130–147.

1.2.2. Podejście kulturowe oraz warunki i mechanizmy wzbudzania stereotypów

Podejście kulturowe opisuje stereotyp jako wiedzę zbiorową, a za najistotniejsze w tym podejściu uważane jest powszechne dzielenie stereotypowych przekonań w społeczeństwie oraz przekazywanie ich w jego obrębie. Jak zauważa R.C. Gardner, to powszechność winna być uważana za podstawową cechę stereotypu. Perspektywa kulturowa jest szeroka i zajmuje się także treścią stereotypu, sposobem jego nabywania, internalizacją oraz potencjalną możliwością zmiany²⁴.

Modele kulturowe pokazują społeczeństwo jako organizm przechowujący wiedzę zbiorową, do której należą także stereotypy jako zbiór informacji o grupach społecznych i części struktury społecznej. Będąc wychowanym w ramach jednej zwartej ideologii, każdy człowiek wraz z wychowaniem i edukacją nabywa znajomość własnej historii i kultury, w której zawarte są stereotypy dotyczące innych grup, wzorce zachowań i rytuały, według których może żyć tak, by czuł się bezpiecznie. Jak zauważa J.C. Turner, internalizacja przez jakąś grupę społeczną zbioru przekonań opartych na stereotypie powoduje, iż te przekonania wpływają na zbiorowe zachowania danej grupy, a szkodliwość stereotypu wynika z behawioralnego potwierdzania zniekształconej interpretacji zdarzeń²⁵. Dzieje się tak, ponieważ interpretacja zdarzeń w większości przypadków potwierdza stereotyp i tym samym utrudnia lub nawet uniemożliwia jego zmianę.

W tym kontekście warto zauważyć, że nabywanie stereotypów oraz stereotypowych wzorców zachowań nie oznacza, że za każdym razem uruchomiony zostanie ten sam skrypt. Z badań, które przeprowadzili D.T. Gilbert i G. Hixon wynika bowiem, że w pewnych warunkach i przy obecności pewnych mechanizmów stereotypy i uprzedzenia uruchamiają się łatwiej i szybciej, czasami automatycznie, a niekiedy nie zostają uruchomione²⁶. Zdaniem wspomnianych badaczy dla wzbudzenia reakcji stereotypowych istotne są:

²⁴ Więcej zob. R.C. Gardner, *Stereotypes and Consensual Beliefs*, [w:] *The Psychology of Prejudice: The Ontario Symposium*, M.P. Zanna, J.M. Olson (red.), t. 7, Hillsdale 1994, s. 1–31.

²⁵ J.C. Turner, *Social Comparison and Social Identity: Some Prospects for Intergroup Behaviour*, „European Journal of Social Psychology” 1975, nr 5, s. 5–34.

²⁶ D.T. Gilbert, G. Hixon, *The Trouble of Thinking: Activation and Application of Stereotypic Beliefs*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1991, nr 60, s. 509–517.

- 1) Faza percepcji, gdyż w początkowej fazie procesów percepcji społecznej, gdy brakuje wielu informacji, ludzie zwykle odwołują się do silnie utrwalonych i gotowych schematów, szczególnie jeśli dotyczą one osób nieznanymi.
- 2) Presja czasowa, ponieważ im jest ona większa, tym większe prawdopodobieństwo reakcji stereotypowych. Przy braku presji jednostka może pozwolić sobie na nieco bardziej obiektywną analizę danych i kontrolę reakcji.
- 3) Złożoność zadań poznawczych, ponieważ kiedy wyzwanie poznawcze wydaje się trudne i złożone, korzystniejsze wydaje się posłużenie się stereotypem dla uniknięcia trudu.
- 4) Wyrazistość obiektów (ang. *salience*), czyli stopień, w jakim poszczególne obiekty wyróżniają się na tle innych²⁷.
- 5) Afekt i nastrój, ponieważ dobry nastrój obniża motywację do wnikliwej analizy zjawisk, przez co wzmaga skłonność do ocen stereotypowych. Jednocześnie emocje takie jak: strach, złość, euforia, które powodują napięcie, wpływają niekorzystnie na możliwości poznawcze i zwiększają prawdopodobieństwo posługiwania się stereotypami.
- 6) Indywidualne różnice w tendencji do korzystania ze stereotypu, gdyż stereotypem posługują się częściej osoby: zorientowane na dominację społeczną, konformistyczne, bardzo identyfikujące się z własną grupą, autorytarne, o niskiej samoocenie, zewnętrznej religijności, niewykształcone oraz posiadające niedającą bezpieczeństwa tożsamość społeczną²⁸.

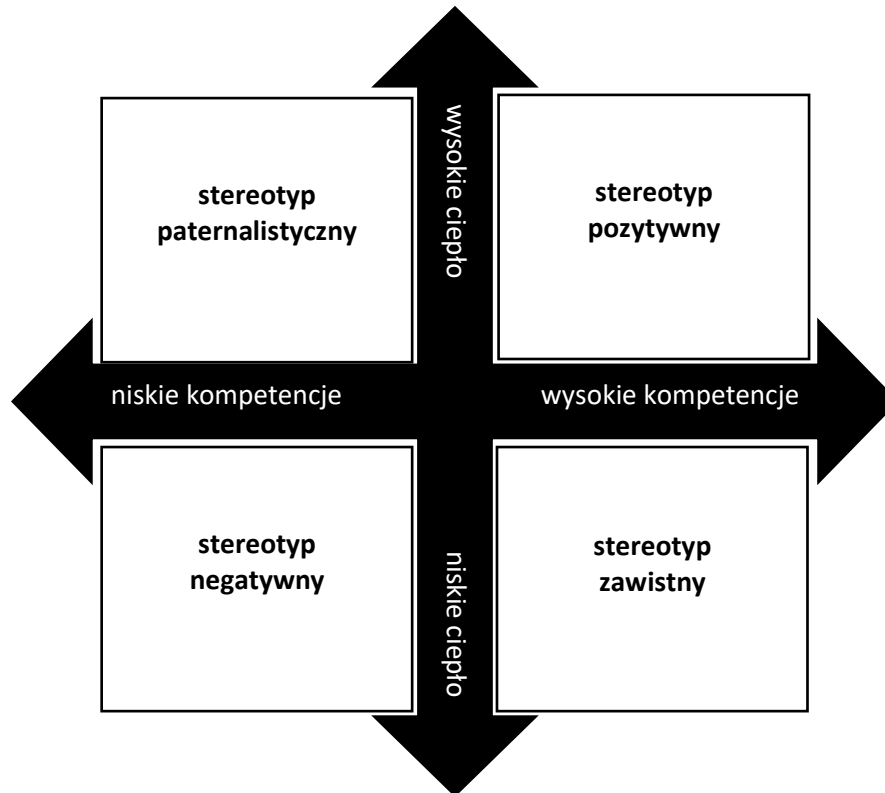
²⁷ Zob. S.T. Fiske, S.E. Taylor, dz. cyt., s. 246.

²⁸ Zob. C. Stangor, J. Lange, *Mental Representations of Social Groups: Advances in Understanding Stereotypes and Stereotyping*, „Advances in Experimental Social Psychology” 1994, nr 26, s. 357–416.

1.3. Treść stereotypów

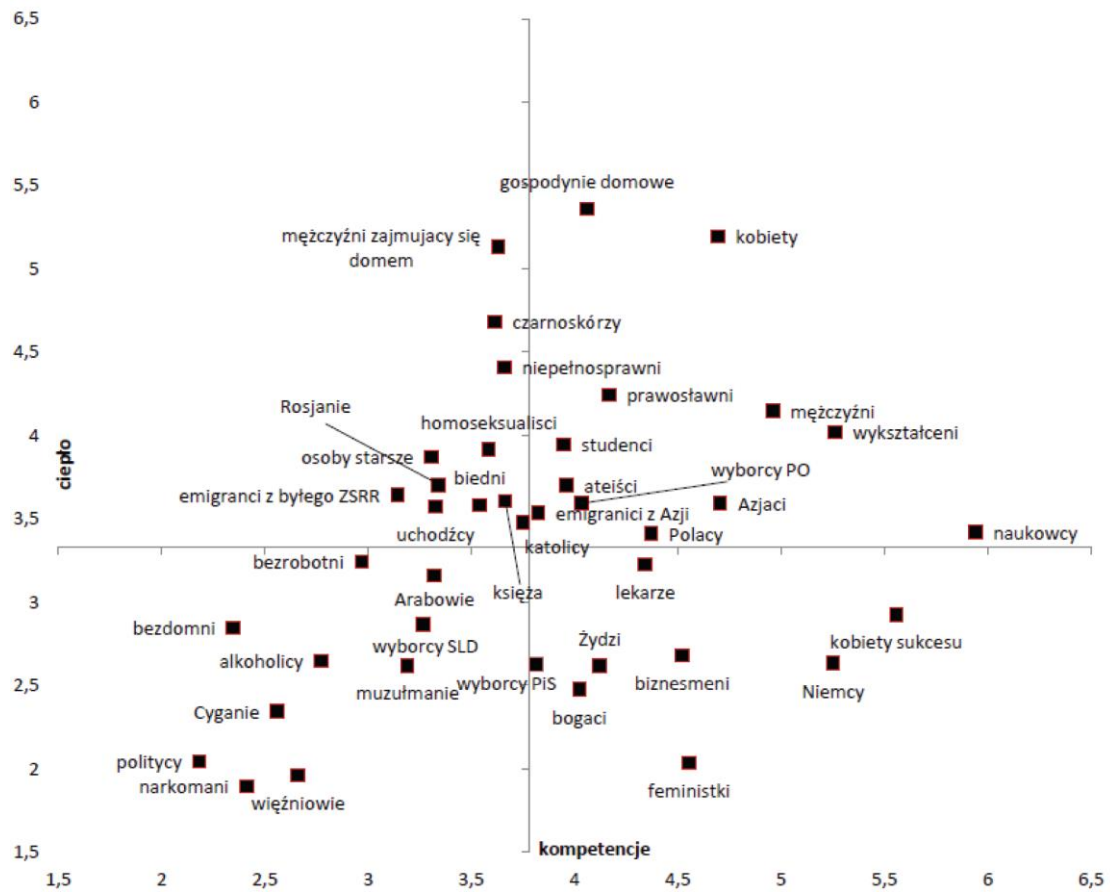
Ostatnim z zagadnień związanych z teoretyczną analizą zjawiska stereotypów jest ich treść, czyli to, co stanowi podstawowy element poznawczy w ich strukturze. Najbardziej znanym modelem dotyczącym treści stereotypu jest zaproponowany przez S. Fiske *Stereotype Content Model*, który opiera się na dwóch wymiarach: ciepła i kompetencji. Wymiary te stanowią osie, na których można umieścić wszelkie stereotypy grupowe. Punktem wyjścia do powstania modelu stały się badania nad podstawowymi wymiarami postrzegania społecznego w kontekście sądów na temat innych osób i grup oraz zgodność wyników dotyczących podstaw tej oceny. Choć badacze nie są jednomyślni co do ich dokładnego dookreślenia, to zgadzają się, że istnieją zasadniczo jedynie dwa wymiary, wzdłuż których układają się sądy zarówno na temat innych ludzi, jak i całych grup. Poza wskazanymi już wymiarami ciepła i kompetencji w innych modelach bierze się pod uwagę wymiary takie jak m.in. sprawczość i wspólnotowość, moralność i sprawność, indywidualizm i kolektywizm.

W modelu S. Fiske treść stereotypu opisuje się na płaszczyźnie wyznaczonej dwiema osiami – ciepła i kompetencji. Ciepło obejmuje cechy „korzystne dla innych”, takie jak bycie: sprawiedliwym, wielkodusznym, pomocnym, szczerym, prawym, uczciwym, tolerancyjnym, rozumiejącym itp. Kompetencja zaś obejmuje cechy „korzystne dla siebie”, takie jak bycie: zdolnym, twórczym, zaradnym, skutecznym, przewidyującym, pomysłowym, inteligentnym itp. Kombinacja tych dwóch wymiarów pozwala na wskazanie czterech typów stereotypu: 1) wysokie ciepło i wysokie kompetencje charakteryzują stereotypy pozytywne; 2) niskie ciepło i niskie kompetencje to stereotypy negatywne; 3) niskie ciepło i wysoka kompetencja to wyznaczniki tzw. stereotypu zawistnego; 4) wysokie ciepło i niska kompetencja znamionują tzw. stereotyp paternalistyczny. Każdy z wymienionych typów łączy się z dominującymi emocjami społecznymi: stereotyp pozytywny z podziwem, stereotyp negatywny z pogardą, stereotyp zawistny z zawiścią, stereotyp paternalistyczny – z litością.

Ryc. 1. Model ciepła i kompetencji S. Fiske. Opracowanie własne.

Poniżej zaprezentowano jako przykład „Społeczną mapę stereotypów”, która na płaszczyźnie wyznaczonej dwiema osiami – ciepła i kompetencji – prezentuje postrzeganie 42 grup społecznych w Polsce w roku 2012. Warto jednak uwzględnić, że w ciągu niemal dekady postrzeganie grup mogło ulec znaczącym zmianom.

Ryc. 2. Ciepło i kompetencja 42 grup społecznych w Polsce.

Źródło: M. Wiśniewski, A. Haska, *Społeczna mapa stereotypów. Centrum Badań nad stereotypami.*

Warszawa 2012, s. 6.

2. Stereotypy jako pośrednia przyczyna przestępstw

Stwierdzenie, że stereotypy mogą być pośrednią przyczyną przestępstw, jest poprawne. Domaga się jednak istotnego doprecyzowania i poszerzenia perspektywy o pozostałe składowe zjawiska tendencyjności psychologicznej, do których oprócz stereotypów należą także uprzedzenia i dyskryminacja. W tej perspektywie za najbardziej bezpośrednią przyczynę przestępstw należałoby uznać dyskryminację, jednak ona nie powstaje sama z siebie, a warunkowana jest właśnie stereotypami i uprzedzeniami²⁹. W procesie przeciwdziałania ugruntowywaniu się stereotypów jako pośredniej przyczyny przestępstw nie można zatem ograniczać się jedynie *stricte* do stereotypów, ale należy uwzględnić całość zjawiska wspomnianej tendencyjności, ze szczególnym uwzględnieniem uprzedzeń.

2.1. Stereotypy i uprzedzenia a zachowania dyskryminacyjne

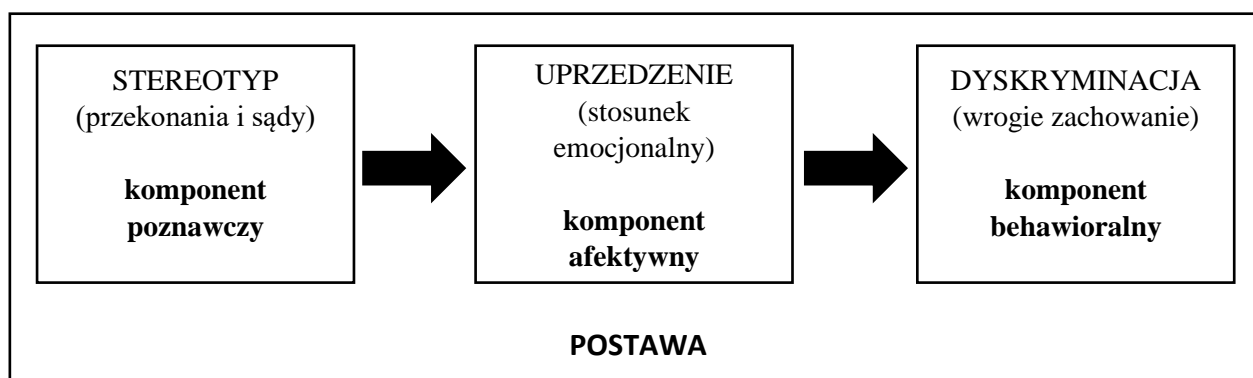
Dość powszechne jest utożsamianie pojęć stereotypu i uprzedzenia. Błąd ten zdaje się wynikać z niekiedy zbyt szerokich, często nachodzących na siebie definicji obu pojęć. Czasami wręcz wydaje się to działanie celowe, które służy podkreśleniu, że o ile stereotyp może istnieć samodzielnie, to uprzedzenie z reguły zakłada istnienie stereotypu. Zgodnie z definicją zaproponowaną przez P. Zimbardo i F.L. Ruch³⁰ uprzedzenia stanowią zbiór wyuczonych przekonań i odruchów wobec innych, które ukształtowały się na podstawie niepełnej informacji, są odporne na niezgodne z nimi informacje, przypisują jednostki w kategorię do grup i zwykle oceniają je negatywnie. Jest to przykład definicji uprzedzenia, która niejako zawiera w sobie również definicję stereotypu. Uwzględnić należy także inne ujęcia stereotypu i uprzedzenia występujące w literaturze przedmiotu. W opinii J. Dobieszewskiego istotnej różnicy pomiędzy stereotypem a uprzedzeniem należy upatrywać w tym, że stereotypy dotyczą wyłącznie myśli, natomiast uprzedzenia ujawniają się w działaniu, choćby na poziomie

²⁹ Zob. K. Karsznicki, *Przestępstwa popełnione z pobudek rasistowskich lub ksenofobicznych*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 12, s. 24.

³⁰ P. Zimbardo, F. L. Ruch, *Psychologia i życie*, J. Radzicki (tłum.), Warszawa 1988, s. 568.

emocji i odruchów³¹. Zdaniem I. Kurcz uprzedzenia jako takie stanowią postawę wobec czegoś lub kogoś, natomiast stereotyp jest wyłącznie składnikiem poznawczym tej postawy³². W takim ujęciu stereotyp jest jedynie pewnym składnikiem wiedzy, który sam w sobie bywa neutralny, ale jako element uprzedzeń posiada już silne zabarwienie negatywne³³.

Pomocne dla całościowego ujęcia relacji pomiędzy stereotypem, uprzedzeniem i dyskryminacją jest posłużenie się za B. Wojciszkiem kategorią postawy, która nie tyle jest tożsama z uprzedzeniem, ile stanowi kategorię nadrzędną. Na postawę składa się aspekt poznawczy, afektywny i behawioralny. Aspekt afektywny w takim rozumieniu jest najsilniejszy i tożsamy z uprzedzeniem, natomiast aspekt poznawczy przyjmuje formę stereotypu. Oba wyznaczają trzeci składnik postawy – behawioralny, czyli różne formy zachowań wobec przedmiotu uprzedzenia, w tym także dyskryminację³⁴.

Ryc. 3. Model tendencyjności psychologicznej. Opracowanie własne.

Wnioski te znajdują potwierdzenie w badaniach J.F. Dovidia i współpracowników, którzy na podstawie analiz statystycznych dowodzą istnienia opisanego związku pomiędzy stereotypami i uprzedzeniami³⁵. Jak zauważa J. C. Brigham, negatywne uczucia wobec przedstawiciela grupy obcej wymagają postrzegania go jako posiadającego konkretne stałe cechy, podobnego do innych członków grupy i różniącego się od członków grupy własnej³⁶. Stereotypy są w tym

³¹ J. Dobieszewski, *Przesady, uprzedzenia, stereotypy – kilka refleksji o pojęciach*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, A. de Lazari (red.). Warszawa 2006, s. 42.

³² I. Kurcz, *Zmienność i nieuchronność stereotypów. Studium na temat roli stereotypów w reprezentacji umysłowej świata społecznego*, Warszawa 1995, s. 16.

³³ Tamże.

³⁴ B. Wojciszke, *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Warszawa 2009, s. 24; 68.

³⁵ J. F. Dovidio, S. Gaertner, *Reducing prejudice: Combating intergroup biases*, „Current Directions in Psychological Science” 1999, nr 8, 101–105.

³⁶ Zob. J. C. Brigham, *Ethnic stereotypes*, „Psychological Bulletin” 1971, nr 76, s. 15–38.

kontekście szczególnie użyteczne dla osób uprzedzonych, ponieważ pozwalają zachować prostą strukturę, zrationalizować swoją wrogość i negatywne nastawienie w stosunku do członków grupy obcej. Istotną kwestią jest wspomniany związek stereotypów i uprzedzeń. Oba zjawiska związane są z tymi samymi cechami osobowościowymi, np. autorytaryzmem czy potrzebą struktury. Podejście poznawcze traktuje stereotyp jak schemat wpływający na sposób spostrzegania, przechowywania i przypominania informacji. Stereotypy oddziałują na zachowanie, stanowiąc oczekiwania, które mogą kierować zachowaniami interpersonalnymi. Kluczowa jest tu jednak rola uprzedzeń, które warunkują afekt towarzyszący tym zachowaniom.

Choć związek stereotypów, uprzedzeń i dyskryminacji nie jest na ogół podawany w wątpliwość, to wśród badaczy nie ma pełnej zgody co do kierunku oddziaływań między nimi. Dotyczy to zwłaszcza pytania o to, czy stereotyp jest zawsze pierwotny wobec uprzedzenia, czy też uprzedzenie powstaje niezależnie, ale potrzebuje stereotypu jako czynnika racjonalizującego³⁷. Jak zauważają J.T. Jost i M.R. Banaji, w sytuacjach, gdy ludzie tworzą przekonania na temat grup obcych, aby wytłumaczyć m.in. swoje zachowania dyskryminacyjne, to uprzedzenie uznaje się najczęściej za pierwotne wobec stereotypu, który tworzy się dopiero później³⁸. Uprzedzenie jawi się zatem w takim ujęciu przede wszystkim jako emocjonalny stosunek do kogoś lub czegoś wyprzedzający poznanie – jednostka odczuwa negatywną emocję wobec obcej grupy, podejmuje (lub nie) działanie dyskryminacyjne i dopiero później posługuje się stereotypem, aby w jakiś sposób uzasadnić swoje emocje i ewentualne działania.

2.1.1. Kategorie uprzedzeń

Istnieje wiele podziałów uprzedzeń ze względu na ich formę lub typ. W tym miejscu zasadne wydaje się jednak ograniczenie jedynie do tych kategoryzacji, które wyjaśniają różnice w sposobie przekładania uprzedzeń na zachowania. Jeden z podstawowych podziałów uprzedzeń, na awersywne i dominatywne, zaproponował J. Kovel. Uprzedzenia awersywne powstają na bazie silnych emocji negatywnych (lęk, wstręt, nienawiść) i prowadzą do unikania kontaktu z przedstawicielami danej grupy. Grupy, które wzbudzają lęk, postrzegane są zazwyczaj jako silne i niebezpieczne, co powstrzymuje od bezpośredniego ataku na nie, ale

³⁷ Tamże.

³⁸ J.T. Jost, M.R. Banaji, *The Role of Stereotyping in System-Justification and the Production of False Consciousness*, „British Journal of Social Psychology” 1994, nr 33, s. 17–27.

sprzyja innym wymierzonym w nie wrogim działaniom. Upředzenia dominatywne powstają na bazie pogardy wobec obcych i przekonań o wyższości własnej grupy. Postrzeganie innych jako słabszych i gorszych prowadzi często do bezpośrednich ataków lub działań dyskryminacyjnych o charakterze jawnym lub niejawnym³⁹.

Podobna, choć wyróżniająca trzy typy upředzeń, jest klasyfikacja W. Łukaszewskiego, który wymienia: 1) upředzenia motywowane poczuciem własnej lub grupowej wyższości, 2) upředzenia motywowane lękiem oraz 3) te wynikające z niejasności. O ile pierwsze wydają się tożsame z upředzeniami dominatywnymi, zaś drugie z awersywnymi, o tyle trzecie powstają na bazie konfliktu emocji i ambiwalentnych uczuć wobec obcej grupy – z jednej strony uznanie i podziw, z drugiej antypatia, rywalizacja i zawiść. Takie upředzenie nie prowadzi do dyskryminacji, ale do zwiększania dystansu⁴⁰.

Istotny jest również podział upředzeń na jawne i ukryte, którego dokonali T.F. Pettigrew oraz R. W. Martens⁴¹. Upředzenia jawne warunkowane są dwoma czynnikami: poczuciem zagrożenia ze strony grupy obcej oraz odrzuceniem tej grupy i silnym oporem przeciwko kontaktom z jej przedstawicielami. Upředzenia te są werbalizowane i najczęściej otwarcie podzielane przez społeczność, w której nie istnieje przyzwolenie na bliższe kontakty z grupą obcą. Normą jest natomiast otwarta wrogość. Upředzenia ukryte (subtelne) mają trzy motywy: 1) tendencję do obrony tradycyjnych wartości; 2) zaznaczenie różnic międzygrupowych oraz 3) zaprzeczenie przeżywanym emocjom. Przykładem takich ukrytych stereotypów jest współczesny rasizm. Z badań wynika, iż w wielu przypadkach ludzie powściągają swoje upředzenia, chcąc uchodzić za tolerancyjnych i otwartych. Poprawność polityczna, która wymaga prezentowania postawy nieupředzonej, nie zmienia jednak samego stosunku do obiektu, a jedynie powstrzymuje objawy tego negatywnego stosunku. Według P.G. Devine w warunkach presji czasowej, gdy trudniej kontrolować zachowania, ujawnia się więcej symptomów upředzeń. Jeśli takie warunki nie występują, mogą ujawnić się ukryte formy ustosunkowań wobec innych, tj. reakcje niewerbalne pozostające w sprzeczności z głoszonymi zewnętrznymi poglądami⁴².

Podobną typologię upředzeń, jednak już nie w perspektywie ich motywów, a okresu nabywania, zaproponowali J. Cole i T. Woodruff. Wyróżniają oni upředzenia wyuczone

³⁹ J. Kovel, *White Racism. A Psychohistory*, New York 1970, s. 54–55.

⁴⁰ W. Łukaszewski, *Osobowość. Struktura i funkcje regulacyjne*, Warszawa 1974, s. 76.

⁴¹ T.F. Pettigrew, R.W. Martens, *Subtle and Blatant Prejudice in Western Europe*, „European Journal of Social Psychology” 1995, nr 25, s. 57–75.

⁴² P.G. Devine, *Stereotypes and Prejudice: Their Automatic and Controlled Components*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1989, nr 56, s. 5–18.

wcześniej (nieświadome) oraz wyuczone później (świadome). Uprzedzenia wyuczone wcześniej to te, które człowiek nabywa w dzieciństwie bez możliwości zweryfikowania ich treści. Uprzedzenia i towarzyszące im stereotypy przyswojone jako fakty w okresie dzieciństwa w późniejszym życiu w dużej mierze automatycznie uruchamiają skrypt określonych zachowań. Uprzedzenia wyuczone później opierają się na wiedzy przyswojonej w sposób bardziej świadomy, związanej z analizą, oceną i decyzją. Wiedza taka nie jest często obiektywna, ale zachowania związane z tego typu uprzedzeniami wymagają od jednostki więcej czasu i świadomej decyzji⁴³.

2.1.2. Źródła i nabywanie uprzedzeń

Źródeł uprzedzeń, podobnie jak wskazano to wcześniej w odniesieniu do stereotypów, można upatrywać zarówno w indywidualnych, jak i społecznych mechanizmach percypowania rzeczywistości. W przypadku uprzedzeń chodzi jednak nie tyle o wiedzę, ile o emocje i uczucia, które tej wiedzy towarzyszą, a odnoszą się do innych grup i ludzi. Zdaniem W. Wosińskiej uprzedzenia mają różne źródła w zależności m.in. od celu, jakiemu służą⁴⁴. W tej perspektywie za pierwsze ze źródeł uprzedzeń uznać należy naturalny dla człowieka mechanizm kategoryzacji, który pozwala łączyć obiekty i ludzi w grupy na podstawie ich powierzchownego podobieństwa⁴⁵. Kategoryzacja w sposób oczywisty łączy się z redukcjonizmem poznawczym i prowadzi do uwzględnienia jedynie najbardziej wyrazistych cech, które wcale nie muszą być cechami prototypowymi. Przekłada się też w praktyce na izolowanie się od grupy obcej, co często wzmaga wrogość. Drugim źródłem uprzedzeń jest poczucie wyższości własnej grupy nad grupą obcą. Poczucie to warunkowane jest silną identyfikacją z własną grupą i subiektywnym postrzeganiem jej cech jako pozytywnych, co wywołuje uczucie zadowolenia i podwyższa samoocenę. W stosunku do obiektu uprzedzenia wywoływać może jednak pogardę i chęć jego wykorzystania. Za trzecie źródło uprzedzeń uważa się rywalizację, która do momentu przerodzenia się w konflikt wcale nie musi być oceniana negatywnie⁴⁶. Gdy jednak rywalizacja przeradza się w konflikt, otwiera to przestrzeń do szeroko pojętej dyskryminacji. Konflikt dotyczyć może wielu rzeczy, np. ziemi, dóbr, władzy, ale także wartości. Czwartym

⁴³ Więcej zob. J. Cole, T. Woodruff, *Filtering People: Understanding and Confronting our Prejudice*, New York 1990.

⁴⁴ W. Wosińska, *Psychologia życia społecznego*, Gdańsk 2004, s. 472.

⁴⁵ Zob. E. Aronson, T. D. Wilson, R. M. Akert, dz. cyt., s. 472.

⁴⁶ W. Wosińska, dz. cyt., s. 485.

źródłem uprzedzeń jest frustracja i tendencja do agresji skierowanej na subiektywnie postrzegane przyczyny tej frustracji. Warto zaznaczyć, że w przypadku lęku przed ewentualnym odwetem agresja może być przemieszczona na obiekty zastępcze⁴⁷.

Poza wymienionymi wyżej do najistotniejszych źródeł uprzedzeń należy zaliczyć także:

- 1) Generalizację negatywnych doświadczeń o dużym ładunku emocjonalnym, ponieważ w przypadku doświadczenia lub bycia świadkiem krzywdy ze strony przedstawiciela danej grupy (etnicznej, wyznaniowej, płciowej itp.), powstaje najczęściej uprzedzenie wobec wszystkich przedstawicieli tej grupy⁴⁸.
- 2) Potrzeby osobowościowe, które ujawniane są sztywnymi poglądami, uznawaniem konwencjonalnych wartości, brakiem tolerancji wobec słabości, skłonnością do karania, podejrzliwością, respektem do władzy, co opisać można łącznie pojęciem tzw. „osobowości autorytarnej”⁴⁹.
- 3) Konformizm w stosunku do istniejących norm społecznych, który przekłada się na bezkrytyczne przyjmowanie uprzedzeń w oparciu jedynie o opinie członków własnej grupy społecznej⁵⁰.

Dokonując uogólnienia powyższych źródeł uprzedzeń możliwe jest stwierdzenie, że nabywanie uprzedzeń dokonuje się: 1) w procesie wychowania; 2) w procesie socjalizacji w grupie rówieśniczej; 3) za pośrednictwem kultury; 4) poprzez historię doświadczeń własnych i grupy społecznej; 5) przez negatywne doświadczenia; 6) za sprawą przekazów medialnych i zjawiska tzw. stygmatyzacji medialnej.

2.1.3. Od uprzedzeń do zachowań dyskryminacyjnych i przestępstw z nienawiści

Stereotypizacja i uprzedzenia z pewnością nie są jedynym wyjaśnieniem zjawiska dyskryminacji i agresji w kontaktach międzyludzkich⁵¹. Pozwalają jednak wyjaśnić względnie szerokie spektrum takich zachowań. Zgodnie z jedną z prostszych definicji dyskryminacja oznacza nieusprawiedliwione, negatywne lub krzywdzące działanie skierowane przeciwko

⁴⁷ Zob. S. Kowalik, *Nowe spojrzenie na uprzedzenia społeczne*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1991, nr 4, s. 229.

⁴⁸ Zob. B. Weigl, dz. cyt., s. 217.

⁴⁹ Zob. E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*, J. Radzicki (tłum.), Warszawa 2008, s. 312–313.

⁵⁰ Zob. E. Aronson, T. D. Wilson, R. M. Akert, dz. cyt., s. 316.

⁵¹ B. Wojciszke, *Człowiek wśród ludzi*, dz. cyt., s. 68.

członkom danej grupy wyłącznie dlatego, że do niej należą⁵². Odróżnia się dyskryminację bezpośrednią i pośrednią. Bezpośrednia zdaje się wynikać z jawnych i świadomych uprzedzeń, które przekładają się na przekonanie, że przedstawiciele grupy obcej nie zasługują na równe prawa. Pośrednia zdaje się warunkowana uprzedzeniami nieświadomymi i subtelnymi, a polega na biernym i często nieświadomym ograniczaniu swobód i praw danej grupy. Możliwe jest również wskazanie trzech poziomów zachowań dyskryminacyjnych, a należą do nich: 1) jawna wrogość wobec przedstawicieli określonej grupy; 2) bezzasadne założenie o wyższości jednej grupy nad drugą; 3) ignorowanie istnienia osób z określonej grupy we własnym otoczeniu.

Z uwagi na szeroki zakres znaczeniowy pojęcia zachowań dyskryminacyjnych warunkowanych stereotypami i uprzedzeniami postulowane jest odróżnianie dyskryminacji w sensie ścisłym (o charakterze biernym) od tzw. przestępstw z nienawiści (o charakterze czynnym)⁵³. Termin przestępstw z nienawiści (ang. *hate crimes*) odnosi się do czynów, których sprawca motywowany jest w ich popełnieniu pewnymi cechami ofiary przestępstwa lub przynależnością ofiary do grupy darzonej przez sprawcę niechęcią⁵⁴. Warto zaznaczyć, że rozstrzygnięcia prawne w odniesieniu do przestępstw z nienawiści i ich dookreślenia różnią się w zależności od kraju, stąd zasadne jest tutaj ujmowanie tego pojęcia nie jedynie w perspektywie ściśle prawno-karnej, ale raczej szerzej, w perspektywie psychologiczno-socjologicznej, jako potencjalny skutek stereotypów i uprzedzeń, który wyraża się w czynnej wrogości.

W polskim prawie jako przestępstwa z nienawiści wskazywane są przestępstwa z art. 118 k.k. (ludobójstwo) i z art. 119 k.k. (stosowanie przemocy w związku z narodowością, przynależnością etniczną, rasą, wyznaniem ofiar). Ponadto wskazuje się art. 256 k.k., który penalizuje dwa rodzaje czynów: pierwszy polega na publicznym propagowaniu ustroju faszystowskiego lub innego totalitarnego, a drugi dotyczy nawoływania do nienawiści na tle narodowym, rasowym lub etnicznym. Do przestępstw z nienawiści zalicza się także czyny opisane w art. 257 k.k., który również przewiduje penalizację dwóch rodzajów czynów: publicznego znieważania grupy osób ze względu na ich przynależność narodowościową,

⁵² E. Aronson, T. D. Wilson, R. M. Akert, dz. cyt., s. 472.

⁵³ Zob. E. Ryłko, *Jak mówić o przestępstwach z nienawiści?*, [w:] *Przemoc motywowana uprzedzeniami. Przestępstwa z nienawiści*, A. Lipowska-Teutsch, E. Ryłko (red.), Kraków 2007, s. 12.

⁵⁴ Definicja J. Garofalo i S.E. Martin za: A. Szul-Szywałę, *Przestępstwa z nienawiści w polskim prawie*, [w:] *Przemoc motywowana uprzedzeniami*, dz. cyt., s. 13.

rasową lub etniczną oraz naruszenia nietykalności cielesnej ze względu na wskazane wyżej cechy⁵⁵.

W literaturze przedmiotu obecny jest podział na przestępstwa z nienawiści *sensu stricto* i *sensu largo*. Do tych pierwszych zalicza się czyny z art. 119 k.k., art. 256 k.k. oraz art. 257 k.k. Wspólną cechą tych przestępstw jest to, że ich *znamiona zawierają expressis verbis odwołanie do dyskryminacyjnej motywacji sprawcy oraz że są wymierzone przeciwko enumeratywnie wskazanym grupom i osobom do nich należącym*⁵⁶. Do przestępstw z nienawiści *sensu largo* zaliczane są *przestępstwa kryminalne popełnione z motywów dyskryminacyjnych*⁵⁷. Można się również spotkać z wyodrębnieniem przestępstw motywowanych uprzedzeniami, do których należą czyny opisane w art. 119 § 1 k.k., art. 256 § 1 k.k. oraz art. 257 k.k. Oprócz nich do przestępstw należących do tej kategorii zaliczane są takie czyny jak zabójstwo, ciężki uszczerbek na zdrowiu czy pobicie, jeśli motywem działania sprawcy była „motywacja uprzedzeniowa”⁵⁸.

Odnotowania wymaga tu fakt, że pojęcia uprzedzenia i dyskryminacji wykraczają poza język prawny, co przekłada się na istotne trudności z praktyczną klasyfikacją niektórych zachowań noszących znamiona przestępstw z nienawiści i znaczną uznaniowość w tym względzie, zwłaszcza w odniesieniu do przestępstw z nienawiści *sensu largo*⁵⁹.

W kontekście przestępstw przeciw wolności religijnej konieczne jest tu podkreślenie, że w przypadku polskiego kodeksu karnego przestępstwa te (art. 194–196 k.k.) nie zakładają wprost możliwości powołania się na „motywację uprzedzeniową” sprawcy, a tym samym nie mieszczą się w kategorii przestępstw z nienawiści.

⁵⁵ Zob. W. Dadak, *Przestępstwa motywowane uprzedzeniami (o problemach z analizą przestępczości z nienawiści)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2018, z. 4, s. 22–23.

⁵⁶ M. Duda, *Przestępstwa z nienawiści. Studium prawnokarne i kryminologiczne*, Olsztyn 2016, s. 49.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Zob. W. Dadak, dz. cyt., s. 23.

⁵⁹ Tamże.

2.2. Specyfika przestępczości przeciw wolności religijnej

Jak zauważa M. Moulin-Stożek, *działania i zaniechania wymierzone przeciwko wyznawcom religii są powszechnym zjawiskiem we współczesnym świecie*⁶⁰. Niekiedy są to bardzo jaskrawe formy wrogości, innym razem mają charakter raczej subtelny. Do tych najbardziej rażących należą zbrodnie dokonywane choćby przez grupy terrorystyczne obejmujące: masowe zabójstwa, tortury, przemoc seksualną, niewolnictwo lub systematyczne niszczenie niektórych wspólnot religijnych⁶¹. Inne działania mogą obejmować nękanie mniejszości religijnych, niszczenie cmentarzy i miejsc kultu, zagarnięcia ziemi lub nieruchomości osób należących do grup religijnych, które są obiektem uprzedzeń. Oprócz

⁶⁰ M. Moulin-Stożek, *Prześladowania, dyskryminacja czy uprzedzenie? Taksonomia działań i zaniechań wymierzonych przeciwko wyznawcom religii*, Warszawa 2019, s. 3.

⁶¹ Tamże.

jaskrawych form wrogości względem osób wierzących donosi się również o bardziej subtelnych jej formach takich jak dyskryminowanie w miejscu pracy lub nauki, ośmieszanie, banalizowanie i podważanie wartości religijności i praktyk religijnych oraz znieważanie symboli religijnych, zarówno w kontakcie bezpośrednim, jak i za pośrednictwem sztuki lub mediów itp. Dodatkowo wyznawcy religii często muszą zmagać się z niekorzystnymi ocenami lub reakcjami afektywnymi wobec ich wspólnoty religijnej oraz jej członków, co również wywołuje szereg negatywnych konsekwencji. Te działania i zaniechania mogą być dokonywane przez instytucje państwowe, osoby fizyczne, jak i podmioty niepaństwowe⁶².

Duża rozpiętość aktów przemocy przeciw wolności religijnej oraz ich zróżnicowanie w zależności od regionu świata i uwarunkowań kulturowych przekładają się na brak możliwości porównywania tych aktów między sobą. W niektórych częściach świata przybierają one postać ludobójstwa, w innych ograniczają się jedynie do agresji słownej. Są miejsca, gdzie dyskryminacja wyraża się w rzeczywistym pozbawieniu wolności religijnej całych grup, i są takie, gdzie jedynie pewna grupa nieskutecznie podejmuje działania, aby ograniczyć wolność religijną innej grupy. Nie bez znaczenia jest także związek uprzedzeń i dyskryminacji wobec wyznawców religii z uprzedzeniami i dyskryminacją na tle rasowym. W przypadku Europy trudno byłoby porównywać skalę antysemityzmu, islamofobii i chrystianofobii, ponieważ ta ostatnia – w przeciwieństwie do poprzednich – w europejskich warunkach nie ma kontekstu rasistowskiego. Poza tym trudna do określenia jest granica pomiędzy uprawnioną krytyką danej religii a motywowaną stereotypami i uprzedzeniami dyskryminacją, która wyrażana może być choćby przez tzw. mowę nienawiści. Jak wskazuje M. Moulin-Stożek, *w kontekście europejskim wydaje się, że działania antychrześcijańskie często są nie tyle niechęcią do chrześcijan, co strachem przed wpływem religii na życie publiczne oraz prywatne*⁶³. Czy jednak planowe działania, które mają na celu redukcję lub eliminację wpływu jakiegokolwiek religii na życie społeczne, nie są motywowane właśnie stereotypami, uprzedzeniami i tym samym nie są dyskryminacyjne?

W przypadku Polski specyfika szeroko pojętej przestępczości przeciw wolności religijnej przekłada się, podobnie jak wskazano wcześniej w kontekście tzw. przestępstw z nienawiści *sensu largo*, na praktyczne trudności klasyfikacyjne i interpretacyjne, które utrudniają egzekwowanie prawa⁶⁴. Przykład stanowi m.in. podejście do przestępstw obrazy

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże, s. 4.

⁶⁴ Zob. M. Tomkiewicz, *Obraza uczuć religijnych katolika w Polsce – czy to możliwe?*, „Seminare” 2012, nr 32, s. 126.

uczuć religijnych (art. 196 k.k.). Jak zauważa S. Romański-Cebula, obraza uczuć religijnych jest z jednej strony najczęściej występującym przestępstwem przeciwko wolności sumienia i wyznania, z drugiej jednak uchodzi za przestępstwo trudne do interpretacji i w praktyce rzadko karane⁶⁵. W przestrzeni publicznej pojawiają się postulaty depenalizacji obrazy uczuć religijnych i zarzuty zbyt dużej ingerencji ustawodawcy w wolność kreacji artystycznych⁶⁶. Stale zatem dyskutowana jest kwestia granicy pomiędzy przestępstwem obrazy uczuć religijnych a uprawnioną działalnością artystyczną oraz korzystaniem z wolności słowa, co przekłada się na częstą w środowisku sędziowskim opinię o iluzoryczności ochrony uczuć religijnych, a w dalszej perspektywie na działania organów ścigania⁶⁷. Należy zauważyć, że w odniesieniu do obrazy uczuć religijnych ewentualna „motywacja uprzedzeniowa” sprawcy na ogół nie jest brana pod uwagę. Warto w tym kontekście przywołać raport A. Brzezińskiej, który podejmuje zagadnienia stereotypowych i dyskryminacyjnych form prezentacji chrześcijan we współczesnej sztuce⁶⁸.

Skuteczność prawa w przeciwdziałaniu zachowaniom dyskryminacyjnym, także skierowanym przeciw wolności religijnej, pozostaje stale aktualnym postulatem. Nie zmienia to jednak faktu, że prawo zajmuje się wyłącznie działaniami lub zaniechaniami, które noszą znamiona przestępstwa, nie zaś tym, co jednostka myśli i czuje wobec innych ludzi i grup. To zaś przynagla do ustawicznego poszukiwania sposobów skutecznego oddziaływania na zjawisko tendencyjności psychologicznej na poziomie społecznym.

⁶⁵ S. Romański-Cebula, *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania w polskim systemie prawnym*, Toruń 2020, s. 43.

⁶⁶ Tamże, s. 37.

⁶⁷ M. Tomkiewicz, dz. cyt., s. 133.

⁶⁸ A. Brzezińska, *Antychrześcijański dyskurs w kulturze: mechanizmy dyskryminacyjne, uprzedzenia, stereotypy. Analiza porównawcza wybranych praw europejskich*, Warszawa 2019.

3. Możliwości przewycięzania stereotypów i uprzedzeń

Stereotypy i uprzedzenia charakteryzuje względnie wysoka trwałość i niewielka podatność na zmiany, co wynika ze specyfiki ich źródeł oraz mechanizmów nabywania. Nie oznacza to, że niemożliwe jest jakiegokolwiek oddziaływanie, które pomagałoby osłabiać wpływ stereotypów i uprzedzeń lub przynajmniej przyczyniać się do przeciwdziałania ich ugruntowaniu. Zaznaczenia wymaga istotna różnica pomiędzy stereotypami i uprzedzeniami nabytymi wcześniej (często nieświadomymi), a tymi, które są świeżo nabyte (zwykle świadome). Te drugie stosunkowo łatwo wyeliminować, jednak wykorzenienie pierwszych stanowi niełatwe i czasochłonne wyzwanie.

Jak zauważa W. Chlebda, badacz zajmujący się zjawiskiem stereotypów w perspektywie lingwistycznej, proces destereotypizacji stereotypu obejmuje trzy poziomy – destereotypizację lingwalną, mentalną i wykonawczą (behawioralną)⁶⁹. Aby jednak nastąpiła zmiana zachowań warunkowanych stereotypami i uprzedzeniami, konieczna jest wprawdzie zmiana na poziomie lingwomentalnym: *Każdy wysiłek intelektu, przelamujący opór inercji stereotypu, uważam za mikroakt wewnętrznego samowyzwolenia danego człowieka. Taki mikroakt pomnożony przez tysiące dokonujących owych aktów ludzi, włącza się w proces samowyzwolenia całego społeczeństwa i składa się na proces demitologizacji przyjętego porządku świata*⁷⁰.

Powszechnie uważa się, że w przewycięzaniu stereotypów i uprzedzeń kluczowa jest edukacja. Uwzględniając jednak scharakteryzowaną wcześniej złożoność zjawiska tendencyjności psychologicznej można stwierdzić, że sama edukacja nie wystarczy i potrzebny jest bardziej złożony model przeciwdziałania, który by edukację skutecznie ukierunkowywał.

⁶⁹ W. Chlebda, *Stereotyp jako jedność języka, myślenia i działania*, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, J. Anusiewicz, J. Bartmański (red.), Wrocław 1998, s. 38.

⁷⁰ Tamże, s. 39.

3.1. Poznawcze modele zmiany stereotypów i uprzedzeń

W literaturze psychologicznej wskazuje się na ogół cztery szeroko pojęte modele zmiany stereotypów i uprzedzeń zakładające przede wszystkim oddziaływanie w sferze poznawczej: model kumulacyjny (ang. *bookkeeping model*), model zmiany radykalnej (ang. *conversion model*), model podtypu (ang. *subtype model*) oraz model rozcieńczenia (ang. *dilution model*)⁷¹. Jak zauważa M. Hewstone, badacz zajmujący się zjawiskiem zmiany tendencyjności psychologicznej, modele te traktować należy raczej jako inspirację do dalszych poszukiwań niż jako gotowy przepis. Za najbardziej obiecujący z tych modeli w jego opinii uznać należałoby model podtypu⁷².

Model kumulacyjny zakłada, że zmiany dokonują się metodą „kropli drążącej skałę” – choć jednostkowe działania nie przynoszą szybkiego i zauważalnego efektu, to wywołują skutek poprzez kumulację tych działań w czasie. Model odwołuje się do przekonania, że mało dostrzegalne różnice między stanami umożliwiają lepszą asymilację informacji niezgodnych z dotychczasowym nastawieniem i przekonaniami⁷³.

Model zmiany radykalnej zakłada, że pod wpływem informacji lub doświadczenia o znacznej rozbieżności w stosunku do dotychczasowego nastawienia i przekonań dokonuje się gwałtowna zmiana, którą określić można mianem „przewrotu poznawczego”. Ten model zdaje się jednak mieć słabsze zaplecze teoretyczne od modelu kumulacyjnego, ponieważ – jak wskazują badania – stereotypy i uprzedzenia nie wzbudzają na ogół dysonansu w warunkach konfrontacji z niezgodnymi z nimi informacjami⁷⁴.

W modelu podtypu sprzeczność nowej napływającej informacji z posiadanym stereotypem czy też doświadczenie niezgodne z posiadanym uprzedzeniem doprowadzi do wytworzenia podtypu w posiadanej kategorii. Oznacza to, że co prawda stereotyp i uprzedzenie nie zostaną wyeliminowane, ale będą osłabione wykształconym podtypem.

⁷¹ Więcej zob. C. Stangor, J. Lange, dz. cyt., s. 357–416.

⁷² M. Hewstone, *Kontakt i kategoryzacja: zmiana stosunków międzygrupowych w ujęciu psychologii społecznej*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, dz. cyt., s. 263–295.

⁷³ Zob. B. Weigl, dz. cyt., s. 220.

⁷⁴ Tamże.

Innymi słowy, człowiek nie zmienia swojego zdania o danej grupie, ale nabywa przekonania, że są w tej grupie wyjątki, o których ma inne zdanie⁷⁵.

Model rozcieńczenia to szczególny rodzaj modelu kumulacyjnego, według którego wprowadzenie informacji waluatywnie neutralnych i poznawczo peryferyjnych czyni nastawienie bardziej podatnym na zmiany. Model ten odwołuje się niejako do strategii „konia trojańskiego” i jest ukierunkowany nie tyle na eliminowanie stereotypów i uprzedzeń, ile raczej na ich osłabienie.

W podejściu skoncentrowanym na sferze poznawczej podkreśla się nadto znaczenie modelu opartego o rekatoryzację. Zakłada on motywowanie członków jednej grupy do spostrzegania innych w szerszych kategoriach – jako przedstawicieli nie tylko obcej grupy, ale również innej grupy, która nie byłaby negatywnie stereotypizowana i nie wywoływałaby uprzedzeń⁷⁶. Podejście to zakłada ostatecznie mechanizm podobny do opisanego wyżej modelu podtypu.

Wydaje się, że jakakolwiek skuteczna próba oddziaływania na stereotypy i uprzedzenia czy też przeciwdziałanie ich ugruntowaniu nie może ograniczać się wyłącznie do wpływu na sferę poznawczą, ale musi obejmować równocześnie sferę afektywną. Prowadzi to do kolejnego, tzw. „zdroworozsądkowego” modelu, który opiera się na hipotezie kontaktu.

3.2. Hipoteza kontaktu i warunki jej skuteczności

Pierwszy historycznie, określany niekiedy jako „zdroworozsądkowy” model przeciwdziałania stereotypom i uprzedzeniom, który opierał się na tzw. hipotezie kontaktu, powstał w połowie lat 50. XX w. w oparciu o badania eksperymentalne prowadzone przez M. Sherifa oraz prace G. Allporta⁷⁷. Model zakłada, że aby wyeliminować stereotypy i uprzedzenia, należy doprowadzić do wzajemnych kontaktów i wzajemnego poznawania się przez członków różnych grup, co powinno zaowocować obserwacją i wnioskiem, że nie wszystkie cechy członków grupy obcej są negatywne i nie wszyscy jej przedstawiciele

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Zob. B. Wojciszke, *Człowiek wśród ludzi*, dz. cyt., s. 77.

⁷⁷ M. Sherif i in., *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment*, Norman 1954; G.W. Allport, dz. cyt.

są tacy sami. Zarówno M. Sherif, jak i G. Allport zwrócili uwagę, że kontakt między grupami prowadzi do ograniczania uprzedzeń tylko wówczas, gdy zaspokojone są pewne funkcjonalne wymogi relacji pomiędzy obiema grupami. M. Sherif podkreślał rolę współpracy międzygrupowej i współzależności, natomiast G. Allport sprecyzował cztery fundamentalne wymogi sytuacyjne skutecznego kontaktu:

- 1) równy status grup – warunek równego statusu wyklucza możliwość istnienia w skutecznym kontakcie relacji hierarchicznej, dlatego nie ma mowy o funkcjach nadrzędnych/podrzędnych takich jak uczeń/nauczyciel czy pracodawca/pracownik;
- 2) codzienna współpraca – warunkiem jest wzajemna kooperacja polegająca na zamianie atmosfery rywalizacji pomiędzy dwoma obcymi sobie grupami na atmosferę współpracy w obrębie jednej grupy. Należy starać się o to, unikając jednocześnie metod, które kreowałyby rywalizację wewnątrz grupy i przez to dzieliły ją na podgrupy (np. takich jak zasada, zgodnie z którą najbardziej aktywni w grupie dostają dodatkowe punkty);
- 3) wspólne cele – warunek ten ściśle łączy się z poprzednim i polega na podporządkowaniu pracy obu grup jednemu celowi, który byłby punktem wyjścia do wspólnej pracy, tak jak np. dzieje się to w sportach zespołowych;
- 4) wsparcie władz i prawa – warunek ten zakłada, że nie mogą istnieć prawa, które pozwalają na zachowania dyskryminacyjne oraz dostępne jest wsparcie ze strony władz i autorytetów.

Na podstawie powyższego stwierdzić można, że nie tyle sam kontakt stanowi wystarczający warunek modyfikacji stereotypów i uprzedzeń, ile raczej pomocne są w tym względzie bardzo konkretne i starannie przygotowane okoliczności kontaktu⁷⁸.

Lata 60. i 70. przyniosły liczne doświadczenia związane z polityką desegregacyjną w Stanach Zjednoczonych, co pozwoliło na zweryfikowanie „zdroworozsądkowego” modelu w praktyce. Zgodnie z przywoływaną przez M. Bilewicza metaanalizą 203 dotychczasowych badań nad hipotezą kontaktu obejmującą 90 tys. osób badanych dowiedziono, że kontakt międzygrupowy spełniający warunki wymienione przez G. Allporta istotnie redukuje uprzedzenia – zarówno wśród grup większościowych, jak i wśród grup mniejszościowych⁷⁹.

⁷⁸ Zob. B. Weigl, dz. cyt., s. 221.

⁷⁹ M. Bilewicz, *Kiedy kontakt osłabia uprzedzenia? Kategoryzacje społeczne i temporalne jako warunki skuteczności kontaktu międzygrupowego*, „Psychologia Społeczna” 2006, nr 2, s. 64.

Poza wskazanymi przez G. Allporta fundamentalnymi wymogami sytuacyjnymi, które są warunkiem skuteczności kontaktu w redukowaniu stereotypów i uprzedzeń, wskazać można jeszcze inne warunki związane z mechanizmem kategoryzacji i pochodne od nich modele.

Badania J. Turnera i współpracowników prowadzą do wniosku, że skuteczność kontaktu uwarunkowana jest autokategoryzacją społeczną⁸⁰. Oznacza to, że postrzeganie siebie jako jednostki prowadzi do lepszego postrzegania indywidualnych różnic między innymi ludźmi i ograniczenia stereotypu, natomiast silniejsza identyfikacja grupowa przekłada się na łatwiejsze kategoryzowanie innych i prowadzić może do ich depersonalizacji⁸¹. W kontakcie opartym na kategoriach grupa obca jest postrzegana jako stosunkowo mało zróżnicowana, zwarta i odrębna od grupy własnej, natomiast jednostka kategoryzuje samą siebie jako prototyp własnej grupy. W typie kontaktu opartym na personalizacji przynależność grupowa staje się zupełnie nieistotna⁸². Uczestnicy kontaktu są postrzegani głównie w kategoriach podobieństwa bądź niepodobieństwa do jednostki. W takich warunkach część członków grupy obcej będzie postrzegana jako podobna do jednostki w tym samym stopniu co członkowie grupy własnej.

Powyższe obserwacje pozwoliły na sformułowanie teorii personalizacji oraz opracowanie modelu kontaktu spersonalizowanego. Badania przeprowadzone przez N. Millera prowadzą w tym względzie do wniosku, że kontakt spersonalizowany w istotny sposób przyczynia się do redukcji uprzedzeń i poprawy stosunków międzygrupowych, a w praktyce skupia się m.in. na umożliwianiu dostępu do osobistych informacji o sobie, dostrzeganiu podobieństw i redukcji lęku⁸³. Teoria personalizacji ma wiele implikacji praktycznych dla tworzenia programów edukacyjnych, które zakładają osobisty kontakt uczestników i poza edukacją skupiają się głównie na wzajemnym poznawaniu się w sprzyjających do tego warunkach.

Poza kategoryzacją społeczną znacząca dla skuteczności kontaktu jest kategoryzacja (także autokategoryzacja) temporalna. Wynika ona z naturalnej dyspozycji do kategoryzowania siebie, grupy własnej i innych nie tylko w czasie teraźniejszym, ale także w odniesieniu do przeszłości. Zaobserwowano m.in., że gdy badanym przypomina się o negatywnych zachowaniach historycznych członków ich grupy, wzbudza to zbiorowe emocje odrębne od emocji na poziomie indywidualnym – badani o wysokim poziomie identyfikacji reagują

⁸⁰ J. Turner i in., *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*, Oxford 1987.

⁸¹ Zob. M. Bilewicz, dz. cyt., s. 65–66.

⁸² Tamże.

⁸³ N. Miller, *Personalization and the Promise of Contact Theory*, „Journal of Social Issues” 2002, nr 58, s. 387–410.

obroną, natomiast ci o niskim poziomie identyfikacji poczuciem winy⁸⁴. Podobnie gdy grupie przypomina się o doświadczeniu niesprawiedliwego cierpienia w przeszłości, to pomimo upływu czasu i zmian pokoleniowych rodzi to często potrzebę rewanżu na grupach obcych⁸⁵. Prowadzi to do praktycznego wniosku, że skuteczność aktualnego kontaktu uzależniona jest w dużej mierze od jakości kontaktów przedstawicieli tych grup w przeszłości, zatem uwarunkowania historyczne zawsze winny być brane pod uwagę. W sytuacji, gdy grupy wchodzące ze sobą w kontakt postrzegają siebie jako przedstawicieli ciągłych historycznie grup, których przeszłość naznaczona jest konfliktem lub krzywdą jednej z nich, istnieje niebezpieczeństwo wzrostu lęku międzygrupowego i poziomu uprzedzenia w aktualnym kontakcie⁸⁶.

Jako rozwiązanie proponowany jest tu tzw. model „jednej drużyny”⁸⁷. Model ten zakłada rekategoryzację, czyli przekształcenie reprezentacji uczestników obu grup w jedną, szeroką kategorię – nową grupę własną. Pozwala to na wykorzystanie mechanizmów, które leżały u podstaw faworyzowania własnej grupy, a teraz mogą zostać przeniesione na nową grupę własną. Jak zauważają M. Wohl i N. Branscombe, w takiej perspektywie przeszłość jest postrzegana jako wspólne doświadczenie, co prowadzi do bardziej przychylnych relacji międzygrupowych aniżeli w sytuacji, gdy jest przekazywana jako doświadczenie międzygrupowe⁸⁸. Tym samym, o ile skoncentrowanie na przeszłości przekładałoby się na istnienie wyrazistych kategorii międzygrupowych, o tyle skupienie na terażniejszości daje szansę stworzenia nowej temporalnej kategorii grupy własnej. Jak zauważa M. Bilewicz, w trakcie kontaktu może dochodzić do spotkania przedstawicieli dwóch historycznie ciągłych grup bądź też do spotkania członków jednej grupy (my-teraz) przeciwstawionej historycznie skonfliktowanym grupom (oni-kiedyś)⁸⁹. W wypadku dwóch grup o skonfliktowanej przeszłości spotkanie dotyczące historii powinno zatem dzielić, natomiast spotkanie dotyczące terażniejszości powinno stworzyć wrażenie istnienia wspólnej, historycznie wyodrębnionej grupy własnej⁹⁰. Twórcy modelu wskazują, że aby kontakt taki był skuteczny, konieczne jest spełnienie następujących warunków wyjściowych: 1) stworzenie kooperacji opartej na

⁸⁴ M. Bilewicz, dz. cyt., s. 65–66.

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ Tamże, s. 68.

⁸⁷ Zob. J. Dovidio, S.L. Gaertner, K. Kawakami, *Intergroup Contact: The Past, Present and the Future*, „Group Processes and Intergroup Relations” 2003, nr 6, s. 5–20.

⁸⁸ M.J. Wohl, N.R. Brascombe, *Forgiveness and Collective Guilt Assignment to Historical Perpetrator Groups Depends on Level of Social Category Inclusiveness*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2005, nr 88, s. 288–303.

⁸⁹ M. Bilewicz, dz. cyt., s. 70.

⁹⁰ Tamże.

współzależności działań; 2) zapewnienie możliwie równego statusu między uczestnikami kontaktu oraz 3) dzielenie przez obie strony wartości egalitarnych. W badaniach dowiedziono, że taki właśnie kontakt prowadzi do wzrostu zachowań altruistycznych i realnego otwarcia się na grupę obcą⁹¹.

Pomimo tego, że od opublikowania założeń hipotezy kontaktu w przeciwdziałaniu stereotypom i uprzedzeniom mija już siedem dekad, to oparte o nią i poszerzone o wnioski z nowszych badań modele zdają się nadal odznaczać możliwie największą skutecznością.

3.3. Edukacja antydyskryminacyjna

Zgodnie z ogólną definicją edukacja antydyskryminacyjna oznacza *świadome działanie podnoszące stan wiedzy i umiejętności oraz wpływające na postawy, które ma na celu przeciwdziałanie dyskryminacji i przemocy motywowanej uprzedzeniami oraz wspieranie równości i różnorodności*⁹². Jako główny komponent ogółu działań antydyskryminacyjnych podejmowanych w społeczeństwie jest realizowana zarówno w ramach edukacji formalnej, jak i nieformalnej. Wskazuje się, że edukacja antydyskryminacyjna poza szkoleniami, które ukierunkowane są na przekazywanie wiedzy, powinna obejmować także warsztaty dla rozwijania umiejętności oraz treningi dla kształtowania postaw⁹³. Jednak jak zauważa R. Sterna, istotnym brakiem aktualnie podejmowanych działań w zakresie edukacji antydyskryminacyjnej jest ograniczanie ich w praktyce do przekazu informacji⁹⁴. Stwarza to potencjalne niebezpieczeństwo wywołania tzw. „efektu sprężyny”, który polega na wzmocnieniu działania stereotypów i uprzedzeń przy świadomych próbach ich kontroli⁹⁵. Innymi słowy, jednostka wiedząc, że dany jej pogląd nie jest akceptowany, przestanie go uzewnętrzniać w niektórych okolicznościach, ale nie zmieni to stereotypu lub uprzedzenia, który ten pogląd warunkował, i w innych okolicznościach może być zmanifestowany z jeszcze większą siłą.

Wydaje się, że aby oddziaływanie edukacyjne było skuteczne w modyfikowaniu tendencyjności psychologicznej, poza uwzględnieniem trzech komponentów (poznawczego,

⁹¹ Tamże.

⁹² M. Branka i in., *Edukacja antydyskryminacyjna i jej standardy jakościowe*, Warszawa 2011, s. 7.

⁹³ Tamże, s. 12.

⁹⁴ R. Sterna, *Edukacja antydyskryminacyjna w Polsce. Analiza jej skuteczności i proponowane zmiany*, „Ogrody Nauk i Sztuk” 2018, nr 8, s. 27–28.

⁹⁵ B. Wojciszke, *Człowiek wśród ludzi*, dz. cyt., s. 79.

afektywnego, behawioralnego) powinno się koncentrować także na jawności lub niejawności uprzedzeń oraz na poziomie ich uświadomienia, co uzasadniono w punkcie 2.1.1. niniejszego opracowania. Teoretyczne kryteria w tym względzie zdaje się spełniać „zdroworozsądkowy” model skutecznego kontaktu z właściwymi sobie warunkami, wzbogacony nadto wnioskami z badań nad kategoryzacją społeczną i temporalną. Tym samym wskazane byłoby opracowanie takich form edukacji antydyskryminacyjnej, które: 1) zakładałyby aktywną interakcję z przedstawicielami grup zagrożonych stereotypizacją i uprzedzeniami; 2) zapewniałyby nieformalną przestrzeń bez sztywnych reguł, a więc najlepiej poza kontekstem lekcyjnym; 3) zamiast formy wykładowej miałyby charakter pracy w grupach z aktywnością skoncentrowaną na dyskusji; 4) zapewniałyby atmosferę współpracy ukierunkowanej na wspólny cel; 5) poszerzałyby zakres przepracowywanych stereotypów i uprzedzeń także o te, które mogą stać się pośrednią przyczyną przestępstw przeciw wolności religijnej⁹⁶.

⁹⁶ Zob. R. Sterna, dz. cyt., s. 30–31.

Bibliografia

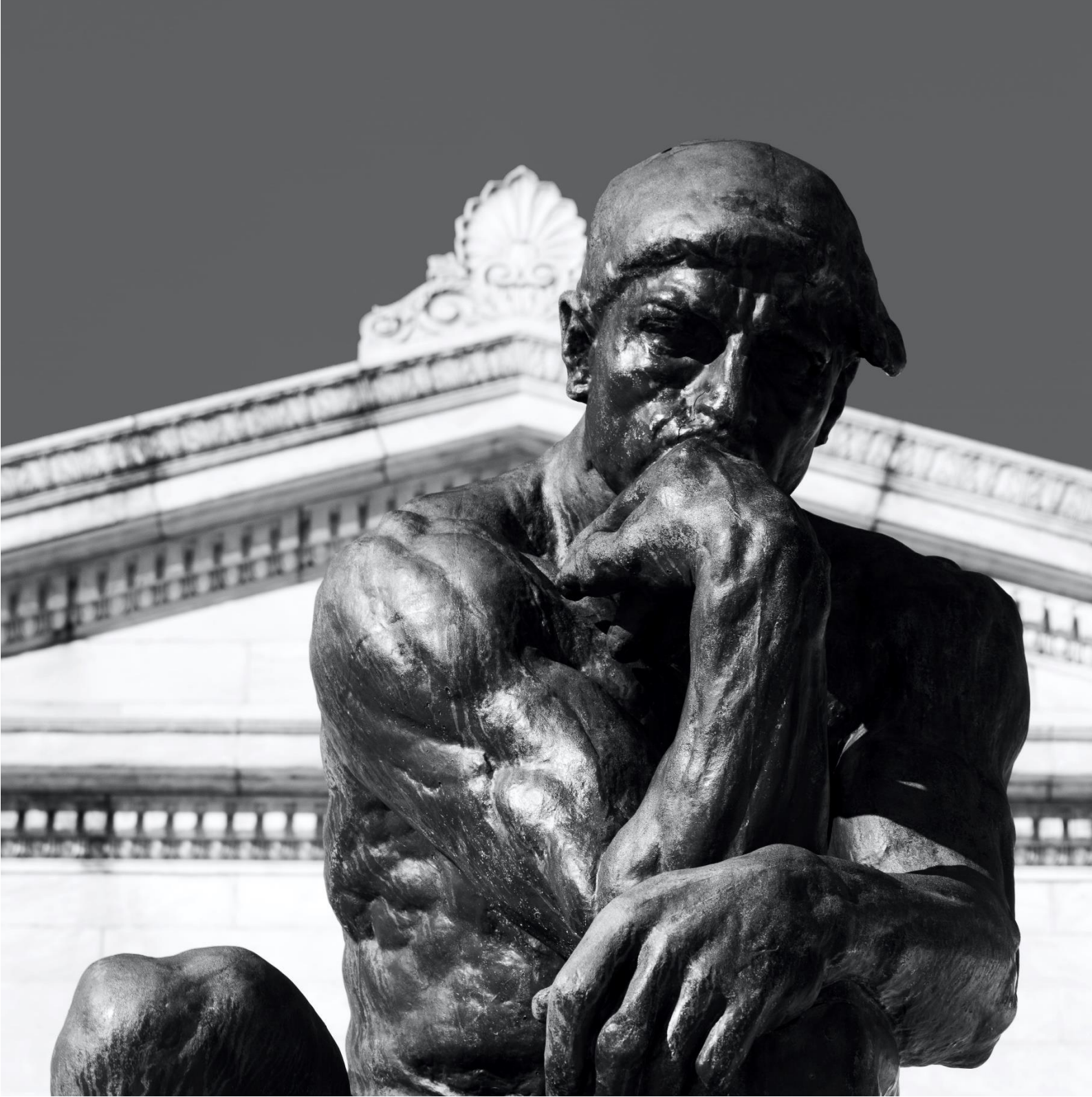
- Allport G.W., *The Nature of Prejudice*, Cambridge 1954.
- Aronson E., *Człowiek istota społeczna*, J. Radzicki (tłum.), Warszawa 2008.
- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, A. Bezwińska i in. (tłum.), Poznań 1997.
- Bilewicz M., *Kiedy kontakt osłabia uprzedzenia? Kategoryzacje społeczne i temporalne jako warunki skuteczności kontaktu międzygrupowego*, „Psychologia Społeczna” 2006, nr 2.
- Branka M. i in., *Edukacja antydyskryminacyjna i jej standardy jakościowe*, Warszawa 2011.
- Brigham J. C., *Ethnic stereotypes*, „Psychological Bulletin” 1971, nr 76.
- Brzezińska A., *Antychrześcijański dyskurs w kulturze: mechanizmy dyskryminacyjne, uprzedzenia, stereotypy. Analiza porównawcza wybranych praw europejskich*, Warszawa 2019.
- Chlebda W., *Stereotyp jako jedność języka, myślenia i działania*, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, J. Anusiewicz, J. Bartmański (red.), Wrocław 1998.
- Chlewiński Z., *Stereotypy: struktura, funkcja, geneza. Analiza interdyscyplinarna*, „Kolokwia Psychologiczne” 1992, t. 1.
- Cole J., Woodruff T., *Filtering People: Understanding and Confronting our Prejudice*, New York 1990.
- Dadak W., *Przestępstwa motywowane uprzedzeniami (o problemach z analizą przestępczości z nienawiści)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2018, z. 4.
- Devine P.G., *Stereotypes and Prejudice: Their Automatic and Controlled Components*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1989, nr 56.
- Dobieszewski J., *Przesady, uprzedzenia, stereotypy – kilka refleksji o pojęciach*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, A. de Lazari (red.), Warszawa 2006.
- Doliński D., *Tożsamość społeczna jako generator stereotypowych sądów o innych*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, M. Kofta, A. Jasińska-Kania (red.), Warszawa 2001.
- Dovidio J. F., Gaertner S., *Reducing prejudice: Combating intergroup biases*, „Current Directions in Psychological Science” 1999, nr 8.
- Dovidio J., Gaertner S.L., Kawakami K., *Intergroup Contact: The Past, Present and the Future*, „Group Processes and Intergroup Relations” 2003, nr 6.
- Duda M., *Przestępstwa z nienawiści. Studium prawnokarne i kryminologiczne*, Olsztyn 2016.
- Fiske S.T., Taylor S.E., *Social Cognition*, New York 1991.
- Gardner R.C., *Stereotypes and Consensual Beliefs*, [w:] *The Psychology of Prejudice: The Ontario Symposium*, M.P. Zanna, J.M. Olson (red.), t. 7, Hillsdale 1994.
- Gilbert D.T., Hixon G., *The Trouble of Thinking: Activation and Application of Stereotypic Beliefs*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1991, nr 60.
- Grzegorzczkova R., *O rozumieniu prototypu i stereotypu we współczesnych teoriach semantycznych*, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, J. Anusiewicz, J. Bartmański (red.), Wrocław 1998.
- Hamer H., *Psychologia społeczna. Teoria i praktyka*, Warszawa 2005.
- Hewstone M., *Kontakt i kategoryzacja: zmiana stosunków międzygrupowych w ujęciu psychologii społecznej*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, C.N. Macrae, C. Stangor, M. Hewstone (red.), M. Majchrzak (tłum.), Gdańsk 1999.
- Jarymowicz M., *An Attempt to Operationalize Social versus Personal Identity Constructs*, [w:] *To Know Self – to Understand Others*, M. Jarymowicz (red.), Poznań–Warszawa 1993.
- Jarymowicz M., *O formach umysłowego ujmowania MY i ich z związku ze spostrzeganiem innych*, [w:] *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata*, M. Jarymowicz (red.), Warszawa 1994.

- Jost J.T., Banaji M.R., *The Role of Stereotyping in System-Justification and the Production of False Consciousness*, „British Journal of Social Psychology” 1994, nr 33.
- Karsznicki K., *Przestępstwa popełnione z pobudek rasistowskich lub ksenofobicznych*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 12.
- Kofta M., *Wprowadzenie do psychologii stereotypów i uprzedzeń*, [w:] *Podstawy życia społecznego w Polsce*, M. Marody, E. Gucwa-Leśnia (red.), Warszawa 1996.
- Kovel J., *White Racism. A Psychohistory*, New York 1970.
- Kowalik S., *Nowe spojrzenie na uprzedzenia społeczne*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1991, nr 4.
- Kurcz I., *Zmienność i nieuchronność stereotypów. Studium na temat roli stereotypów w reprezentacji umysłowej świata społecznego*, Warszawa 1995.
- Lippmann W., *Opinia publiczna*, J. Tegnerowicz (tłum.), Kraków 2020.
- Łukaszewski W., *Osobowość. Struktura i funkcje regulacyjne*, Warszawa 1974.
- Mackie D.M. i in., *Społeczno-psychologiczne podstawy powstawania stereotypów*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, C.N. Macrae, C. Stangor, M. Hewstone (red.), M. Majchrzak (tłum.), Gdańsk 1999.
- Mądrzycki T., *Deformacje w spostrzeganiu ludzi*, Warszawa 1986.
- Mietzel G., *Wprowadzenie do psychologii*, Sopot 2017.
- Miller N., *Personalization and the Promise of Contact Theory*, „Journal of Social Issues” 2002, nr 58.
- Moulin-Stożek M., *Prześladowania, dyskryminacja czy uprzedzenie? Taksonomia działań i zaniechań wymierzonych przeciwko wyznawcom religii*, Warszawa 2019.
- Pettigrew T.F., Martens R.W., *Subtle and Blatant Prejudice in Western Europe*. „European Journal of Social Psychology” 1995, nr 25.
- Reszke I., *Badanie stereotypów bezrobotnych. Problemy teoretyczne i metodologiczne*, „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2.
- Romański-Cebula S., *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania w polskim systemie prawnym*, Toruń 2020.
- Ryłko E., *Jak mówić o przestępstwach z nienawiści?*, [w:] *Przemoc motywowana uprzedzeniami. Przestępstwa z nienawiści*, A. Lipowska-Teutsch, E. Ryłko (red.), Kraków 2007.
- Sherif M. i in., *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment*, Norman 1954.
- Stangor C., Lange J., *Mental Representations of Social Groups: Advances in Understanding Stereotypes and Stereotyping*, „Advances in Experimental Social Psychology” 1994, nr 26.
- Sterna R., *Edukacja antydyskryminacyjna w Polsce. Analiza jej skuteczności i proponowane zmiany*, „Ogrody Nauk i Sztuk” 2018, nr 8.
- Szul-Szywała A., *Przestępstwa z nienawiści w polskim prawie*, [w:] *Przemoc motywowana uprzedzeniami. Przestępstwa z nienawiści*, A. Lipowska-Teutsch, E. Ryłko (red.), Kraków 2007.
- Tomkiewicz M., *Obraza uczuć religijnych katolika w Polsce – czy to możliwe?*, „Seminare” 2012, nr 32.
- Turner J.C., *Social Comparison and Social Identity: Some Prospects for Intergroup Behaviour*, „European Journal of Social Psychology” 1975, nr 5.
- Turner J. i in., *Rediscovering the Social Group: A Selfcategorization Theory*, Oxford 1987.
- Weigl B., *Stereotypy i uprzedzenia*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, J. Strelau (red.), t. 3, Gdańsk 2008.
- Wejland A., *Obrazy grup społecznych. Studium metodologiczne*, Warszawa 1991.
- Wiśniewski M., Haska A., *Społeczna mapa stereotypów. Centrum Badań nad stereotypami*, Warszawa 2012.
- Wohl M.J., Brascombe N.R., *Forgiveness and Collective Guilt Assignment to Historical Perpetrator Groups Depends on Level of Social Category Inclusiveness*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2005, nr 88.
- Wojciszke B., *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Warszawa 2009.
- Wojciszke B., *Procesy oceniania ludzi*, Poznań 1991.
- Wojciszke B., *Teoria schematów społecznych – struktura i funkcjonowanie jednostkowej wiedzy o otoczeniu społecznym*, Wrocław 1986.

Stereotypy

Wosińska W., *Psychologia życia społecznego*, Gdańsk 2004.

Zimbardo P., Ruch F. L., *Psychologia i życie*, J. Rudzicki (tłum.), Warszawa 1988.

**Laboratorium
Wolności
Religijnej**

**KS. DR MICHAŁ GLAZA
2021**